

Knoz, Tomáš

Brandýs nad Orlicí : stavovská konfiskace

In: Knoz, Tomáš. *Državy Karla Staršího ze Žerotína po Bílé hoře : osoby, příběhy, struktury*. Vyd. 1. Brno: Masarykova univerzita, 2001, pp. [47]-103

ISBN 8086488039 (Matice moravská)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123217>

Access Date: 06. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

BRANDÝS NAD ORLICÍ

STAVOVSKÁ KONFISKACE

Karel starší ze Žerotína a brandýské panství

Panství Brandýs nad Orlicí se hrávalo v dějinách žerotínských držav v druhé polovině 16. a v první polovině 17. století zcela ojedinělou roli. Stejně tak tomu bylo i za života samotného Karla st. ze Žerotína, jenž byl v letech 1583–1616 spolu se svým mladším bratrem Janem Divišem spoludržitelem dominia a posléze v letech 1616–1636 jeho jediným deskovým držitelem. Karel st. ze Žerotína se v Brandýse roku 1564 narodil. Pravděpodobně zde prožil také svá dětská léta. Zdá se, že právě k tomuto panství cítil jak Karel, tak i další příslušníci jeho rodiny, osobnější vztah.¹

Při sledování datací korespondence Karla st. i Jana Diviše ze Žerotína zjišťujeme, že v Brandýse pobývali pouze v omezené míře. Panství na úpatí Orlických hor nemělo v době, kdy jim vynášela bohatá jihomoravská dominia, přílišný ekonomický význam. Leželo ovšem v české části zemi svatováclavské koruny, a tak umožňovalo ambiciózním Žerotínům působit aktivně nejen na moravské, nýbrž také na české politické scéně. Přesto kdykoliv Karel st. ze Žerotína v českém království politicky vystupoval, činil tak s ohledem na své postavení předáka stavovské opozice na Moravě. To se týká jeho pražského soudního sporu z roku 1602, politických rozhovorů s Petrem Vokem z Rožmberka v Třeboni, podpory arcivévody Matyáše Habsburského při jeho tažení do Prahy proti císaři Rudolfovi II. roku 1608 i při jeho jednání s českými direktory za povstání 1618–1619.

Klíčová úloha zeměpisné polohy brandýského panství ve východních Čechách, nedaleko od moravských i od slezských hranic, se v plné míře projevila až během dvacátých let 17. století. Při složitých jednáních s císařem Ferdinandem II. a s kardinálem Dietrichsteinem se ukázalo, že některé náboženské a politické aktivity, které Žerotínovi byly zapovězeny na Moravě, bude moci s jistou dávkou tolerance ze strany panovníka uskutečňovat právě na Brandýse.² Svůj neza-

(1) Snad proto bylo právě brandýské panství jedinou částí někdejších žerotínských držav Jana st. ze Žerotína, které tento moravský velmož odkázal svým dvěma synům do společné držby, zatímco ostatní statky mezi ně spravedlivě rozdělil. Při sepisování svého testamentu nepochybně počítal také s předpokládaným dědictvím po dalších členech žerotínského rodu. ODLOŽILÍK, O.: *Karel starší ze Žerotína 1564–1636*. Praha 1936, s. 17–20.

(2) KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 117. Kadlčík např. zmiňuje, že Karel st. (vědom si záštity císaře Ferdinanda II.) si dokonce roku 1624 dovolil strhat pečeti z dveří kostelních „a uvedl do něho znovu kněze bratrské za velikého plesání lidu“.

stupitelný význam měla ve dvacátých a třicátých letech i poloha panství nedaleko hranic Slezska a na cestě do Polska. Přes brandýské dominium tak mohly odcházet za hranice skupiny bratrských exulantů a mohly zde přijímat Žerotínovu podporu.³

Panství Brandýs nad Orlicí si ve svém spise „*Miscellanea historica regni Bohemiae*“ z let 1679–1687 povšimnul i Bohuslav Balbín. Zmiňuje Brandýs jako jedno z poddanských měst Chrudimského kraje a zdejší hrad zařazuje do seznamu nejvýznačnějších hradních staveb v zemi. Jeho svědectví se nejspíše týká zříceniny nad městem, která v Balbínově době byla už dlouho opuštěna a již za Karlových předchůdců nahrazena renesanční novostavbou, stojící přímo ve městě, v rohu náměstí.⁴

Brandýské panství se nacházelo v severovýchodním koutu českého království. Jeho centrem bylo zmiňované městečko Brandýs, nacházející se devět kilometrů východně od Chocně, na cestě do Ústí nad Orlicí. V době, kdy dominium drželi Žerotínové, k němu přináležely tři tvrze, dvě městečka a jednadvaacet vesnic. I přes značnou rozlohu, zahrnující i jižní enklávu severně od Litomyšle, nemohlo podhorské panství hospodářsky soutěžit například s bohatými Židlochovicemi Jana Diviše ze Žerotína. Nebylo součástí rozsáhlejšího komplexu držav jako Dřevohostice, nebylo stálější rezidencí vrchnosti jako Rosice a neopíralo se o ekonomickou prosperitu a společenskou prestiž velkého rezidenčního města jako Přerov. Poloha pod pásmem kopců Orlického podhůří předurčovala zdejší žerotínské poddané, aby se zabývali především produkcí technických a textilních plodin, posléze jejich zpracováním a prodejem na trzích v okolních městech. Zdá se tedy, že držba brandýského panství měla pro Žerotíny v prvních dvou desetiletích 17. století v první řadě symbolický význam rodové slávy a tradice. Držba Brandýsa nad Orlicí nebyla opomenuta ani v jedné z titulatur Karla staršího či Jana Diviše ze Žerotína. Reprezentovala oporu jejich stavovských i císařských funkcí v rodovém majetku, rozkládajícím se ve více korunních zemích a drženém po několik generací.⁵

(3) Jan Amos Komenský zachytil období svého pobytu na Brandýse nad Orlicí ve své dedikaci *Labyrintu světa a lusthausu srdce, daném „pod Klopoty“* roku 1623. Latinská edice NOVÁK, J. V. (ED.): *Jan Amos Komenský, Labyrint světa a ráj srdce*. Praha 1906, s. 3–6. Moderní český překlad téhož textu MOLNÁR, A. – REJCHRTOVÁ, N.: *Jan Amos Komenský. O sobě*. Praha 1987, s. 57–58.

(4) TICHÁ, Z. – BUSINSKÁ, H. (ED.): *Bohuslav Balbín, Krásy a bohatství české země*. Praha 1986, s. 218, 255.

(5) SCHALLER, J.: *Topographie des Königreichs Böhmen. Königgrazer Kreis*. Prag-Wien 1790, s. 220–231.

Městečko Brandýs nad Orlicí vzniklo na místě někdejší středověké vesnice Loukoř. Tato vesnice byla na přelomu 16. a 17. století již po desítilétí součástí rezidenčního městečka. Čtvrť „*Na Loukoti*“ ovšem nepřestala hrát důležitou roli. Vždyť zde stála i budova bratrského sboru s žerotínským rodovým pohřebním kostelem a bratrským hřbitovem. Šlo tedy o místo navýsost symbolické.⁶

Pro dějiny Brandýsa v raném novověku byla velmi důležitá epocha Bohuše Kostky z Postupic. Tento velmož byl jednou z aktivních postav stavovského odboje proti Ferdinandovi I. v letech 1546–1547. Kostkové z Postupic získali brandýské panství po etapě pernštejnské držby. Pernštejnové tehdy část brandýského statku připojili k pardubickému dominiu, takže městečko Brandýs na určitou dobu přestalo být vrchnostenskou rezidencí. Vilém z Pernštejna nechal, patrně z bezpečnostních důvodů, zbořit starý hrad, ačkoliv byl rekonstruován a opatřen renesančním palácem. Když roku 1544 přešlo panství na zmiňované Kostky z Postupic, bylo nutno obnovit rezidenci a vybudovat nové vrchnostenské sídlo. Zvláště když byl Bohuš Kostka z Postupic po porážce stavovského povstání roku 1547 odsouzen k domácímu vězení a tedy i k pobytu na Brandýse. Podle toho si nepochybně musel zařídit i své nové sídlo a jeho ekonomické zázemí. Nejprve se pokusil opravit pobořený hrad, velmi brzy však tuto snahu vzdal a jal se budovat nový zámek přímo v městečku. Byla to ona zámecká budova, kde se o deset let později, údajně 15. září 1564, narodil Karel st. ze Žerotína.⁷

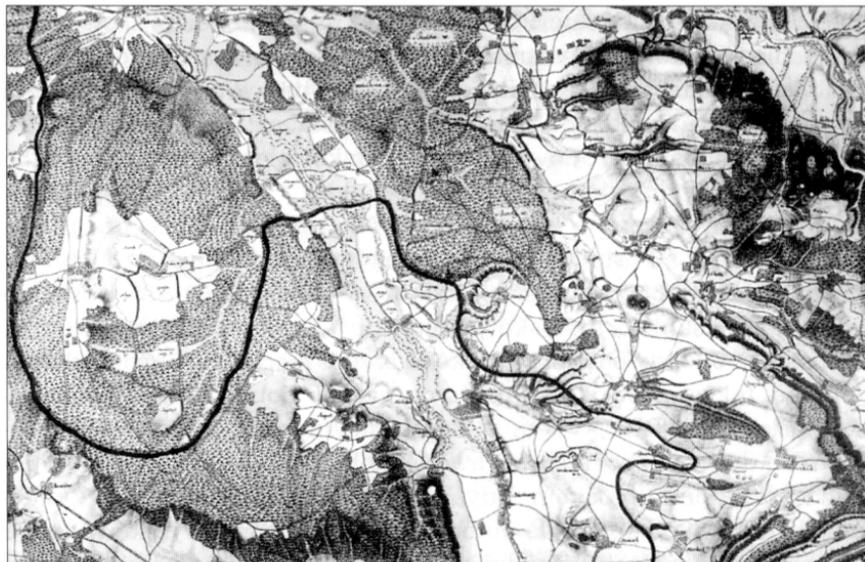
Jan st. ze Žerotína získal brandýské panství koupí od české královské dvorské komory prostřednictvím své matky Libuše z Lomnice. Stalo se tak v době, kdy se aktivně podílel na stavovské politice. Díky příbuzenskému svazku s pány z Lomnice se během šedesátých a sedmdesátých let propracoval na jednoho z největších magnátů na Moravě, který vyšel ze svých statků na severu země a nyní se opíral o nově nabytá bohaté území na Náměštsku a Rosicku.⁸

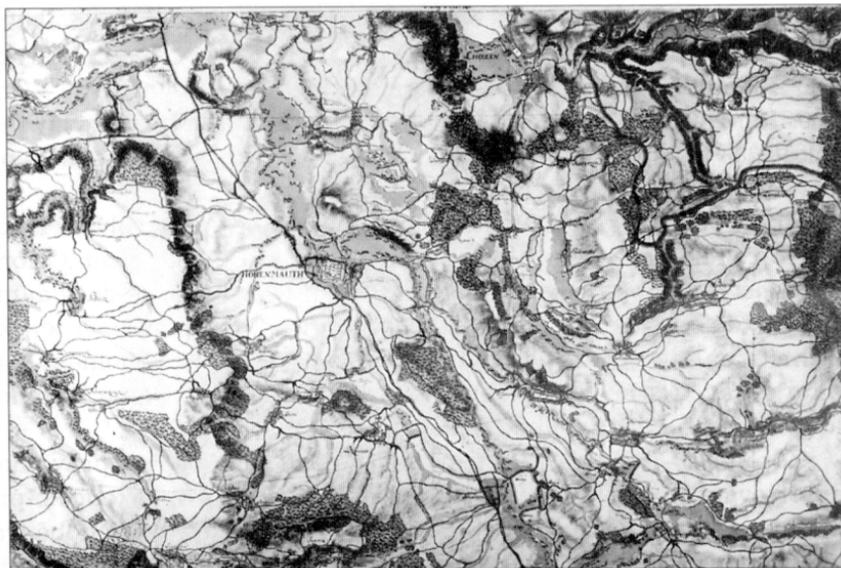
Jan st. ze Žerotína zemřel roku 1583. Brandýské panství bylo odkázáno rovným dílem oběma jeho synům. Situace k roku 1583 však ani zdaleka nenasvědčovala, že by bylo možno majetkoprávní vztahy na dominiu rychle ustálit. Karel i Jan Diviš ze Žerotína byli v této době

(6) KADLČÍK, F.: *Děje a paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 195–196.

(7) ŠÍMEK, T. (ED.): *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Východní Čechy*. Praha 1089, s. 53.

(8) Nejspíše právě v tomto období se zrodil plán Jana st. ze Žerotína, podle něhož budoval strukturu své pozemkové držby. Jeho podrobnější objasnění ovšem není vzhledem k nedostatku pramenů možné.

Brandýsko podle josefského vojenského mapování (SOA Praha)

ještě příliš mladí, než aby se bezprostředně věnovali správě majetku. Karel ze Žerotína podnikal studijní cesty po jižní a západní Evropě a do Brandýsa se vrátil pouze na omezenou dobu, aby pohřbil svého otce. Jan Diviš nepřipadal pro reálné převzetí statku vůbec v úvahu. Roku 1583 bylo mladému Žerotínovi pouhých osm let a byl stále v péči svých preceptorů.

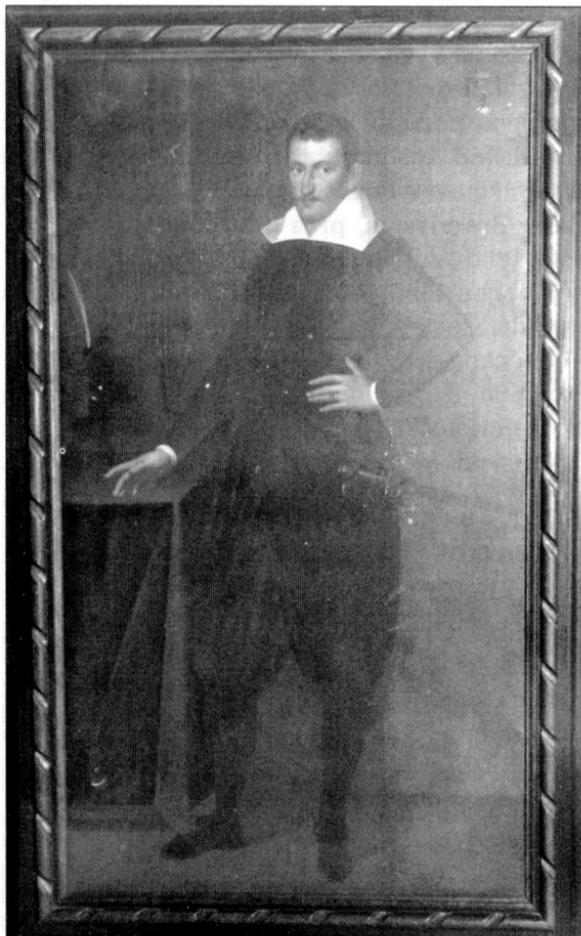
Ani z pozdějších archivních záznamů nikterak nevyplývá, že by zde Karel či Jan Diviš ze Žerotína trávili příliš mnoho času. O tom, jak panství v době nepřítomnosti vrchnosti fungovalo, se dozvídáme z celé řady zmínek v žerotínské korespondenci. Žerotínsko-vrbenský archiv obsahuje celou řadu materiálů, svědčících o pravidelném kontaktu správců a úředníků panství se svou vrchností. Četné kvitance dokládají hospodářský chod panství.⁹

Žerotínský hejtman na Brandýse měl značnou osobní pravomoc k vyřizování široké agendy. Bezprostředně rozhodoval dokonce o přijímání a propouštění poddaných. To byly záležitosti, v dané době tradičně ponechávané v přímé kompetenci vrchnosti. Je samozřejmé, že o nejzávažnějších případech byla vrchnost úředníky přesně informována. Karel st. ze Žerotína, a podle jeho vzoru i Jan Diviš, obvykle svým úředníkům na dominiích poskytoval širokou důvěru. Snad lze říci, že právě podle kritéria důvěryhodnosti si své úředníky vybíral. V případě brandýského panství se to týká především období, kdy zastával funkci hejtmana na Brandýse Václav Sudlička z Borovnice. Tento žerotínský úředník se těšil nejen důvěře, ale také odpovídajícímu společenskému a majetkovému postavení.¹⁰

Vystopování velikosti a geografického charakteru brandýského panství v žerotínském období by se na první pohled mohlo zdát snadnou záležitostí. Existují totiž dva urbáře (celkem ovšem tři exempláře), a to z roku 1568 a (podle obvyklého datování) z roku 1632. První z nich tedy vznikl krátce po narození Karla st. ze Žerotína, druhý byl sepsán nedlouho před jeho smrtí. Brandýské dominium bylo navíc popsáno i v topografii Čech, sestavené roku 1790 Jaroslavem Schallerem. Ve skutečnosti je jeden z dochovaných exemplářů výtahem, druhý z nich neobsahuje kompletní přehled obcí a třetí kompletní je mladším opisem. Schallerova topografie potom zachycuje stav

(9) PORŠ, V.: *Brandýs nad Orlicí, kolébka Karla st. ze Žerotína*. In: SPURNÝ, F. (ED.): *Karel starší ze Žerotína a jeho doba. Sborník příspěvků z vědeckého symposia 6. a 7. listopadu 1993 v Bludově*. Bludov 1993, s. 29–34; HAAS, A. (ED.): *Archiv žerotínsko-vrbenský. Listiny a listy z let 1497–1624*. Praha 1948.

(10) Korespondence s Václavem Sudličkou především BRANDL, V. (ED.): *Spisy Karla st. ze Žerotína*. Sv. 1–3. Brno 1870–1872.

Karel st. ze Žerotina (Okresní muzeum Šumperk, zámek Velké Losiny)

brandýského panství až po jeho spojení s dominiem litomyšlským a četnými dalšími změnami, které nastaly za Trautmannsdorfů. S pomocí dalších parciálních pramenů lze tedy situaci z počátečních let 17. století alespoň rekonstruovat.¹¹

(11) SOA LITOMĚŘICE, PRAC. ŽITENICE, LOBKOVICOVĚ ROUDNÍČTÍ – RODINNÝ ARCHIV, *Vejtah z knih gruntovních* z r. 1568, sign.K 18/4; SOA ZÁMRSK, VELKOSTATEK ZÁMRSK, inv. Č. 7954, kn. Č. 1810, *Alles Zierotinisches Urbarium der Herrschaft Brandeys*, (snad

Problémem brandýského panství bylo, že leželo na území dvou různých krajů českého království, Hradeckého a Chrudimského. Tato skutečnost byla dědictvím doby, kdy je měl v držení Jan Kostka z Postupic, který na počátku 17. století sídlil nejen na Brandýse, ale také na Litomyšli. Jan Kostka tehdy před zemskými deskami potvrdil prodej panství Vilémovi z Pernštejna. Čítalo na dvaatřicet míst, počínaje městečkem Brandýsem, přes celou řadu vesnic až po samoty a dvory. Panství tehdy zaujímal území po obou březích Tiché Orlice, na severu bylo ohraničeno Němčím a Skrovnicí, na východě Libchavami a na západě Mostkem a (Sudličkovou) Lhotou. Na jižní straně sahalo přes Voděrady a Džbánov až po Sloupnici.¹² Výtah z urbáře, pořízený roku 1568 již dominium zaznamenává v podstatně užších hranicích. Kromě městečka Brandýsa a předměstí Loukoř zde byly zaznamenány vsi Perná, Němčí, Oucmanice, Loučky, Svatý Jiří, Lhotka u Chocně, Kerhovice, Mostek, Rviště, Dobrá Voda a Sudislav, dvory Kaliště a Orlik, „starý“ mlýn v Pelinách (*Pelině*), „nový“ nad Pelinami (*„nad Pelínem“*), mlýn Bezprávi a Luh s pustým Hrádkem, patřícím k rychtě v Dobré Vodě. Nedopsaný urbář z roku 1632 zaznamenává ještě méně lokalit.¹³ Oba urbáře prakticky opomíjejí jižní „litomyšlskou“ enklávu panství, jež podle korespondence Kateřiny z Valdštejna i četných dalších dokumentů byla v žerotínském období přirozenou součástí dominia. Spolu s některými vesnicemi v západní části jádra dominia přináležela ke Chrudimskému kraji. Podle záznamu

z r. 1632], opis z r. 1741; ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, *Registra důchodní panství brandejského nad Worlicí* z r. 1632, kart. 11, fasc. F 13; SCHALLER, J.: *Topographie des Königreichs Böhmen. Fünffzehnter Teil. Königgrazer Kreis*. Prag und Wien 1790, s. 220-231. K problematice KUBA, J. – ŠIMEK, T. – ZAHŘÁDKA, F.: *Soupis východočeských urbářů*. Zámrsk 1997, s. 40-41. Podle urbáře ze Zámrsku k panství Brandýs nad Orlicí v inkriminované době náleželo: Brandýs nad Orlicí (se zámekem, domem a pivovarem), Loukoř, Perná (s dvorem), mlýn Bezprávi, mlýn Peliny, dvůr Kaliště, Mostek, Rviště, Dobrá Voda, Luh, Hrádek, Sudislav, Oucmanice, Loučky, Svatý Jiří, Zářecká Lhota, Kerhovice, městečko České Heřmanice, Vračovice (s dvorem), Horky (s dvorem), Vlčkov, dvůr Člupek, Přívrat, Bohousová (u Žamberka), České Libchavy (s dvorem), Skrovnice, Morašice, Pěšice, Sedliška (s dvorem), Újezdec. K tématu dále NOVOTNÝ, M.: *Ves Horky do konce 17. století*. Litomyšl 2000, s. 6-14.

(12) ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, Opis záznamu v zemských deskách z r. 1506, kart. 11, fasc. F 13.

(13) SOA LITOMĚŘICE, PRAC. ŽITENICE, LOBKOVICOVÉ ROUDNÍČTI – RODINNÝ ARCHIV, *Vejtah z knih gruntovních*, sign. K 18/4. V urbářích z r. 1632 (z Národního muzea) jsou zaznamenány následující lokality: městečko Brandýs nad Orlicí, předměstí Pod hradem, ves Perná, dvůr Kaliště, ves Mostek, ves Rviště, ves Dobrá Voda, Luh a Pustý Hrádek, ves Sudislav (psáno jako Sulislav) je pouze nadepsána, ale již bez vypsání platů. ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, *Registra důchodní panství Brandejs nad Worlicí* z r. 1632, kart. 11, fasc. F 13;

z roku 1654 sem bylo řazeno městečko České Heřmanice, vsi Morašice, Újezdec, Horky, Vračovice, Zářecká Lhota, Svatý Jiří, Oucmanice, Sudislav a Přivrat. Nejúplnější informaci tedy podává opis brandýského urbáře z roku 1741, zaznamenávající v enklávě navíc i vesnice Bohousovou (ležící nedaleko Žamberka), Pěšice, Sedlišťko (obojí u Litomyšle), Člupek a Vlčkov (mezi Litomyšlí a Českou Třebovou).¹⁴

Stavovská konfiskace a císařská restituce na brandýském panství

Osudy brandýského panství v období stavovského povstání a bezprostředně po jeho porážce se poněkud liší od obvyklého modelu, fungujícího na statcích nekatolické šlechty. Výrazně se liší i od osudů statků Karla st. ze Žerotína na Moravě. Došlo zde totiž ke konfiskaci panství ze strany českého stavovského direktoria, které si tímto způsobem chtělo vyřídit politické, ideové i osobní účty s těmi svými protivníky, kteří se přímo či nepřímo postavili proti povstání. K podobnému kroku ostatně po připojení se k povstání přistoupili také stavové moravští. V obou případech direktoria sankce ve formě konfiskace nasměrovala proti svým největším nepřátelům: Proti katolické církvi, resp. některým jejím strukturám. Proti politikům, přínaležejícím k císařskému a katolickému táboru, kteří se na počátku povstání snažili vystoupení rebelů zabránit a kteří do budoucnosti mohli díky svému mnohdy rozsáhlému pozemkovému vlastnictví efektivně do průběhu dalšího dění zasahovat.¹⁵ Na Moravě to bylo přede-

(14) ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, kart.12, fasc. F 15. Materiál z roku 1654, napsaný jako „Půl panství Brandejského do kraje chrudimského náležející“ SOA ZÁMRSK, VELKOSTATEK ZÁMRSK, inv. Č. 7954, kn. Č. 1810, *Alles Zierotinisches Urbarium der Herrschaft Brandeys*, (snad z r. 1632), opis z r. 1741; KUBA, J. - ŠIMEK, T. - ZAHŘÁDKA, F.: *Soupis východočeských urbářů*. Zámrsk 1997, s. 40–41. Přesné rozlišení mezi jádrem panství a enklávou je tedy pro sledované období poněkud problematické. O některých lokalitách lze pochybovat, jestli je zařadit k jádru panství, zdali hovořit o enklávě nebo v plurálu o enklávách. Týká se to např. Bohousové, ležící mimo jádro panství i mimo okolí Litomyšle. Navíc se kategorizace jádro – enkláva prolíná s kategorizací podle krajů. Za laskavé informace děkuji panu Milanu Novotnému.

(15) O konfiskaci, restituci, reformaci a protireformaci na brandýském panství srovnej KNOZ, T.: *Brandýs nad Orlicí kolem roku 1625. Komenský a Balbín, reformace a protireformace*. *DaS*, 22, 2000, č. 2, s. 6–9. Dosud největší informaci o právních opatřeních moravského stavovského direktoria podává edice URBÁNKOVÁ-HRUBÁ, L. (ED.):

vším olomoucké biskupství, jezuité, kardinál Dietrichstein, Albrecht z Valdštejna a Karel z Liechtensteina. V Čechách potom kromě jezuitů v první řadě samozřejmě defenestrování místodržící Slavata z Chlumu a Bořita z Martinic.¹⁶ Pozoruhodnou skutečností je, že se na rozdíl od Moravského markrabství (byť i tam se po dobu povstání neobešel bez problémů) mezi oběti direktorských konfiskací v Čechách dostal také Karel st. ze Žerotína, resp. jeho panství Brandýs nad Orlicí.¹⁷

Pro zkoumání osudů žerotínského dominia v Brandýse je důležitá skutečnost, že ihned po uklidnění situace a dosazení nových úředníků do zemské správy (nyní již císařem zcela kontrolované), se Karel st. ze Žerotína proti postupu povstalců odvolal a po panovníkovi požadoval restituci svého majetku a návrat k předbělohorským poměrům. Císař neměl důvod takovéto žádosti nevyhovět. Využil ji však ke stanovení určitých podmínek, aby znemožnil pokračování předbělohorské praxe na brandýském panství, kdy zde působila významná obec Jednoty bratrské.¹⁸

Je všeobecně známo, že stavovské povstání vypuklo v Praze 23. května 1618, kdy představitelé stavovské opozice pod vedením Jáchyma Ondřeje Šlika, Linhartá Colony z Felsu a Jindřicha Matyáše Thurna svrhli z oken Ludvíkova křídla Pražského hradu místodržící Viléma Slavatu z Chlumu, Jaroslava Bořitu z Martinic i písaře české dvorské kanceláře Filipa Fabricia.¹⁹ V české historické literatuře je tato scéna poměrně často traktována. Pražská defenestrace byla současníky vnímána jako významná politická událost i jako počátek

Stavovské povstání na Moravě. Praha 1979; o podobných opatřeních v Čechách v kostce BÍLEK, T.: *Dějiny konfiskací v Čechách.* Praha 1882, s. XXI-XXV; o vztahu politiky a náboženství na Moravě především HRUBÝ, F.: *Moravská šlechta roku 1619, její jmění a náboženské vyznání.* ČMM, 46, 1922, s. 124-149. Vztahem politiky a náboženství v bělohorském období se v poslední době zabýval především Josef Válka, např. VÁLKA, J.: *Politika a nadkonfesionální křesťanství Viléma a Jana z Pernštejna.* In: *Pernštejnové v českých dějinách.* Pardubice 1995, s. 173-183.

[16] Pro Moravu obsahuje materiály k tomuto problému především MZA BRNO, STAVOVSKÉ RUKOPISY, A 3, Památky sněmovní, sv. 7.

[17] Materiály k jeho případu vydal HRUBÝ, F. (ED): *Moravské korespondence a akta.* I. Brno 1934, s. 449-451. Originály jsou obsaženy v SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotinové, č. 21, Správa brandýského panství katolickými úředníky ve prospěch emigranta Karla st. ze Žerotína 1620-1630.

[18] Podle materiálů Staré manipulace odeslal Žerotín dopis císaři s žádostí 9. prosince 1620. V listu císaře z 12. prosince 1620, adresovaném místodržiteli v Čechách Karlu z Liechtensteina, vyjadřuje Ferdinand II. svou ochranu Karlu st. ze Žerotína. Nařizuje jeho opětné uvedení do držby Brandýsa. HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta.* I. Brno 1934, s. 450-451.

[19] Zajímavý výklad známé události podal PEKAŘ, J.: *Bílá hora. Její příčiny a následky.* Praha 1923.

stavovského povstání.²⁰ Pozoruhodnou interpretací defenestrace je i dopis Karla st. ze Žerotína Hartvikovi ze Stitten. Žerotín byl o celém průběhu události podrobně informován očitým svědkem a podává ji se sobě vlastní jemnou ironií.²¹

Poměrně méně je v české historiografii zastoupeno téma vypořádání se stavovských direktorů se svými odpůrci. Pravděpodobně z toho důvodu, že byla až příliš zahleděna do problému potrestání povstalců ze strany Habsburků, staroměstskou exekucí i pobělohorskými konfiskacemi. A přece bez důkladného přezkoumání stavovských konfiskací nelze přesně interpretovat ani konfiskace císařské.²²

Právě takováto majetkoprávní situace nastala i na brandýském panství. Základní informaci podává alespoň Tomáš Bilek. Omezuje se ovšem na pouhou stručnou zmínku v úvodu své knihy „*Dějiny konfiskací v Čechách*“, popř. v kapitole „*Zabavování statkův, nařízené od stavův odbojných*“. Vymezuje impuls k provedení konfiskací. Tím podle něj mělo být počínání vojska Baltazara Marradase, které vyplenilo rozsáhlé území na jihozápadě Čech. Na základě žádostí některých poškozených šlechticů začalo direktorium jednat o náhradě jejich ztrát ze zdrojů, jež představovaly majetky „*zpronevěřtých synův vlasti*“ v těch částech země, které měly stavové vojensky pod kontrolou. Na seznamu se v létě roku 1619 ocitli Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic, Jaroslav Bořita z Martinic, Zdeněk z Kolovrat, Václav z Vřesovic, Albrecht Šebestián z Leskovce, Jan z Klenového, Pavel Michna z Vacínova, Adam ze Šternberka, Vilém Slavata z Chlumu, Petr ze Švamberka, Jan Jetřich a Václav Malovcové z Malovic, dále opati klášterů na Strahově a v Broumově. Bilkem uváděný seznam ovšem ani zdaleka není úplný. Autor se omezuje na vyjádření „*a mnoho dalších*“,

(20) O tom v poslední době především PETRÁŇ, J.: *Staroměstská exekuce*. 3. vyd. Praha 1996.

(21) O pražské defenestraci byl díky nejmenovanému svědkovi okamžitě informován i Karel st. ze Žerotína a ten o ni v pozoruhodně formulovaném dopise zpravil Hartvika ze Stitten. REJCHRTOVÁ, N. (ED.): *Karel st. ze Žerotína, Z korespondence*. Praha 1982, s. 311–315.

(22) Není jisté náhodou, že problematika „*Crimen laesae maiestatis*“, resp. potrestání politických odpůrců, není vyváženě řešena. Alespoň ve dvou větech, nicméně nikoliv v tomto kontextu, zmiňuje stavovské konfiskace *Přehled dějin Československa* z 80. let. Vzniká dojem, že podobné sankce jsou výhradní záležitostí dynastie Habsburků a jejich způsobu vlády a že byly uplatněny poprvé roku 1547 a podruhé 1621. Ve skutečnosti část pobělohorských konfiskací zahrnuje restituce majetku, zabraného stavů během povstání. Z právního hlediska tedy nelze o konfiskacích hovořit. Nejde totiž o právní sankci, nýbrž o návrat k původnímu právnímu stavu. PURŠ, J. – KROPILÁK, M. (ED.): *Přehled dějin Československa*. I/2. Praha 1982, s. 101, 170.

jichž podle jeho zjištění mělo být na padesát. Některá z konfiskovaných dominií byla přiřčena pražskému purkrabství, jiná některým z direktorů, jejichž statky byly popleněny vojskem. Jméno Karla st. ze Žerotína se v seznamu z léta roku 1619 ještě neobjevilo.²³

K dalšímu jednání o konfiskacích přistoupil sněm roku 1620, kdy se prosadily snahy o rozšíření seznamu konfiskovaných. Údajně byly vyvolány těmi představiteli povstání, kteří si při první vlně nepřišli na své. Ve shodě s dobovou praxí však byla i tentokrát celá akce zdůvodněna poničením statků císařskými a ligistickými armádami. V seznamu se některá jména opakují, přibývají však další a mezi nimi i jméno Karla st. ze Žerotína a jeho brandýského panství.²⁴

O průběhu konfiskačních jednání na sněmu roku 1620 podává podrobnou zprávu Pavel Skála ze Zhoře v „*Historii české*“. Na pořad přišly 3. dubna 1620. V první fázi byly probírány „omluvné“ listy katolických šlechticů, kteří měli formální povinnost se jako příslušníci stavovské obce sněmu zúčastnit. Opětne byli sněmem nazváni „*zpronevěřilými syny vlasti*“ a bylo rozhodnuto o odnětí jejich majetku.²⁵

Povstalečtí stavové se potom vrátili k projednávání konfiskací ještě jednou před závěrem sněmovního jednání, aby zformulovali konkrétní právně závazné usnesení. Podmínky byly dány: Statky „*zpronevěřilých synů vlasti*“ byly oceněny podle starobylých zvyklostí a podle více méně legálních pravidel. Snaha vytvářet dojem legality i v evidentně politickém rozhodování byla ostatně v dané době obvyklá. Osoby, mající zájem na získání konfiskátu, se musely u direktoria přihlásit a musely prokázat, že jejich vlastní statky byly v dosavadním průběhu války poškozeny. Konfiskát jim pak mohl být buď přímo přidělen (což se v praxi stalo pouze ve výjimečných případech), nebo jim mohl být „*k vyžtvení přidán*“, tedy dán do správy.²⁶

V době, kdy na konci jara roku 1620 čeští stavové jednali o svých radikálních opatřeních, bylo již brandýské panství Karla st. ze Žerotína zabaveno. Podle Tomáše V. Bílka se tak fyzicky stalo už závěrem předchozího roku. Již 26. listopadu 1619 bylo podle jeho údajů vydáno nařízení nejvyšších úředníků království českého, podle něhož mělo

(23) BÍLEK, T. V.: *Dějiny konfiskací v Čechách*. Praha 1886, s. XXI-XXV.

(24) Byla např. potvrzena konfiskace smečenského panství Jaroslava Bořity z Martinic či klášterních statků Broumova a Strahova. O tom BÍLEK, T.: *Dějiny konfiskací v Čechách*. Praha 1886, s. XXIII.

(25) Bílek použil pro svoje vyjádření stručné informace, které o dané záležitosti podal Pavel Skála ze Zhoře. JANÁČEK, J. (ED.): *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká*. Praha 1984, s. 237-240.

(26) JANÁČEK, J. (ED.): *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká*. Praha 1984, s. 237-240

být panství předáno do správy vладыky na Křenovicích, Adama Chvala Kunaše z Machovic. Ten měl panství spravovat jako komorní statek, „vzatý k ruce stavů, krále Fridricha Falckého a země“.²⁷

Půl roku na to o konfiskacích rozhodoval generální sněm a osud žerotinského majetku v Čechách tak byl zpečetěn. Bylo jasné, že se čeští stavové postavili proti moravskému předáku s veškerou razancí a že mu neminili odpustit zamítavý postoj vůči povstání a králi Fridrichovi.

Z načasování celé kauzy vyplývají i některé motivy a souvislosti. V létě 1619 Karel st. ze Žerotína stále lpěl na názorech, které již dříve sdělil české opozici jako člen moravské delegace. I přes všemožná soukromá jednání zaujal loajální stanovisko vůči Matyáši Habsburskému a přenesl je i na Ferdinanda II. Tím ovšem zase ztratil sympatie stavů, včetně Václava Budovce z Budova. Mužové kolem Jindřicha Matyáše z Thurnu si byli vědomi, že je to právě Karel st. ze Žerotína, kdo svými politickými postoji znemožňuje ustavení dobře fungující konfederace mezi Čechy a Moravany.²⁸

Dne 31. října 1619 přijel Fridrich Falcký do Prahy a 4. listopadu byl v chrámu sv. Víta korunován za českého krále. V danou chvíli již bylo jasné, že Žerotín jeho královskou kandidaturu nepodporuje a že *nebude podporovat ani holdování stavů na Moravě. To bylo připravováno moravskými radikály v průběhu listopadu a nakonec k němu skutečně došlo i přes okázalou nepřítomnost Karla st. ze Žerotína.*

V listopadu 1619 tedy zřejmě vyvrcholila antipatie vůdců povstání vůči Žerotínovi. K jeho nepřátelům se přidal i nově korunovaný král. Ani čeští stavové v čele s někdejší Žerotínovým druhem Budovcem, ani falcká diplomacie v čele s Ludvíkem Camerariem, synem dalšího Žerotínova přítele, se nikterak netajili se zklamáním z neúspěšného úsilí získat Karla st. ze Žerotína na svou stranu. Okamžitě se rozhodli k odplatě. Fridrich Falcký musel navíc v okamžiku, kdy se jeho korunovace českým králem stala skutečností, splnit mnoho podmínek stanovených stavy. Mezi ně patřilo také ocenění jemu nakloněných a věrných šlechticů. A naopak potrestání šlechticů, projevujících se vůči nim nepřátelsky. Tak došlo k uváděné druhé vlně stavovských konfiskací, včetně zabavení brandýského panství.²⁹

(27) BÍLEK, T. V.: *Dějiny konfiskací v Čechách*, Praha 1882, s. 311; JANÁČEK, J. (ED.): *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká*. Praha 1984, pozn. 87, s. 412.

(28) O postojích Karla st. ze Žerotína v době povstání v poslední době pojednali především Josef Válka a Josef Janáček. VÁLKA, J.: *Karel st. ze Žerotína 1564–1636. Z králické tvrže*, 13, 1986, s. 4–6. JANÁČEK, J.: *Valdštejnova pomsta*. Praha 1992, s. 133–338

(29) BÍLEK, T. V.: *Dějiny konfiskací v Čechách*. Praha 1886, s. CXLIX.

Brandýs nad Orlicí leží ve východních Čechách. I přesto nebyl svěřen do správy nikomu z představitelů zdejší šlechty. Nový správce Adam Kunaš z Machovic patřil naopak mezi jihočeskou nižší šlechtu. K jeho původnímu majetku náležely statky Křenovice, Řimov a Dubno, ležící v okolí Českých Budějovic. Mezi úředníky, zmocněné a roku 1620 sněmem potvrzené za „relátory“ se dostal díky zplundrování svých statků Marradasovými vojáky. Kunaš se přihlásil u direktorů o jejich náhradu. Skutečnou kompenzaci ve formě svobodné pozemkové držby tehdy nezískal. Bylo mu však nabídnuto, aby pro nového krále a jeho komoru spravoval zabavený Brandýs nad Orlicí. Ve shodě s dobovými zvyklostmi se počítalo s tím, že si Kunaš přijde na své i jako pouhý správce ve službách krále. K tomuto kompromisnímu výsledku došlo zajisté i proto, že ani Kunaš nepožíval plné důvěry direktorů. Jak informuje Pavel Skála ze Zhoře (který se navíc k mínění direktoria sám přiklání), domnívali se předáci povstání, že Kunašovy majetky v jižních Čechách až tak silně popleněny nebyly a navíc že patří mezi panství obzvláště výnosná. Dospěli k závěru, že Kunašova žádost o přidělení konfiskátu není zcela oprávněná a že musí vystačit se správcovstvím.

Skála dokládá úlohu Kunaše i zmínkou, že na sněmu 1620 bylo rozhodnuto, aby brandýské panství, resp. jeho výnos, bylo přisouzeno šlechtě z prácheňského a bechyňského kraje, jejíž statky byly zničeny Marradasem.

Kunaš z Machovic se tedy v letech 1619 a 1620 marně pokoušel získat některý z konfiskátů po katolické šlechtě či církevních organizacích do alodiální držby. Po porážce povstání se naopak nevyhnul konfiskaci svých vlastních původních statků. Dne 14. července 1623 byl českou, tentokrát již císařskou, konfiskační komisí odsouzen ke ztrátě dvou třetin svého jmění. Statek Křenovice nedaleko Hluboké, který rodina Kunašů podle Bilka držela již od roku 1382, získal Baltazar Marradas. Dubno koupilo město České Budějovice a jeho pražský dům byl předán k ruce přímo císařskému fisku. Adam Chval Kunaš z Machovic musel poměrně dlouho bojovat i o to, aby mu královská komora (už také spravovaná příznivci Habsburků) provedla vyúčtování konfiskovaných statků na dvě třetiny, jak to bylo určeno konfiskátory. Tato jednání trvala až do roku 1628.³⁰

(30) BÍLEK, T. V.: *Dějiny konfiskací v Čechách*. Praha 1882, s. 311; JANÁČEK, J. (ED.): *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká*. Praha 1984, pozn. 87, s. 412. O rodu Kunašů (Kunášů) z Machovic. BŮZEK, V.: *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbělohorských Čech*. Praha 1996 (materiál také v SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, č. 1758, sign. K 180, a SOA TREBŇ, REGISTRATURA).

Ještě předtím, než došlo k vítězství císařských a ke konfiskaci jeho majetku, byl Kunaš oficiálně potvrzen jako správce Brandýsa nad Orlicí a o svém budoucím postizení ještě patrně nepřemýšlel. Jakým způsobem brandýské panství spravoval, nevíme. Lze jen předpokládat, že se za jeho působení neudály ve správní ani sociální struktuře statku žádné převratné změny. Ze žerotínských korespondence i dalších dostupných materiálů je možno usuzovat, že na svém místě zůstala většina původních úředníků. Vzhledem ke konfesnímu profilu obyvatelstva se nekonala ani větší bouře v oblasti církevních struktur. V Brandýse nad Orlicí již před stavovským povstáním vedle sebe působili jak luteráni, tak i čeští bratři.

Dochované archivní prameny nezaznamenávají žádnou reakci vrchnostenského aparátu, významných brandýských měšťanů ani představitelů brandýského sboru Jednoty na konfiskaci ze strany direktoria. Analogie s jinými žerotínskými panstvími navozuje domněni, že Žerotinovi poddani byli osobně i citově ke své původní vrchnosti vázáni. Přílišné zadostiučinění patrně nepocítovali ani ti z poddaných, kteří se hlásili k některé z nekatolických konfesí a nyní se tedy mohli radovat z ponížení císařské strany. Lze předpokládat, že Žerotin prostřednictvím svého úředního aparátu provedl na brandýském panství náležitou informační a propagandistickou kampaň, ve které vysvětlil své postoje. I přes Žerotínovu podporu Ferdinanda II. a Dietrichsteina se na jeho statcích v době povstání již nic nezměnilo. Dále podporoval Jednotu bratrskou a snažil se co nejvíce vycházet vstříc i zájmům poddaných.³¹

Příležitosti k navázání osobního kontaktu s obyvateli brandýského panství se Žerotinovi dostalo ještě během povstání. Strávil zde delší časový úsek na jaře 1618. Toho roku tady prožil svatodušní svátky i dra-

(31) Známe analogie např. ze žerotínského Přerova, kde nekatolíci poddani ani zdaleka jednoznačně nepodporovali stavovské povstání a naopak po Žerotínovi požadovali ochranu před vojenskými oddíly povstalců. Podobná situace již na Moravě ostatně vyvstala v době povstání Štěpána Bočkaje roku 1605. Tehdy se obraceli poddani jak na Karla staršího, tak i na Jana Diviše ze Žerotína s podobnými požadavky. Sám Jan Diviš ze Žerotína se o Štěpánu Bočkajovi vyjadřoval jako o „bezbožníkovi“. HOSÁK, L. (ED.): *Dějiny města Přerova*. II. Přerov 1971, s. 11–14; o vnímání bočkajovských vpádů KALOUSEK, J.: *Prameny ke vpádům Bočkajovců na Moravu a k ratifikaci Vídeňského míru od země Koruny české roku 1605–1606*. Praha 1894; KNOZ, T.: *Poddaný v korespondenci Jana Diviše ze Žerotína*. Z kralické tvrže, 1991–1992; citovaný dopis Jana Diviše ze Žerotína o Štěpánu Bočkajovi ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, (ŽD 24), fol. 392.

Z pramenů naopak vyplývá, že v situacích, kdy hrozilo Žerotínovým poddaným a chráněncům největší nebezpečí, svou ochranu tímto směrem podstatně zintenzivnil. Jan Amos Komenský je toho nejlepším důkazem.

matické události kolem pražské defenestrace. Právě z Brandýsa o nich informoval v citovaném dopise Hartvika ze Stitten se zprávou o pražské defenestraci. Dokud byl Karel st. ze Žerotína v Brandýse či pokud přináležel Brandýs k jeho držávám, mohli si být jeho zdejší poddani jisti určitou stabilitou. Změna, jaká se udála na sklonku roku 1619, znamenala nástup nejistoty a možnost krizového vývoje.

Jaké aktivity podnikali za změnéné situace obyvatelé brandýského panství tedy není zcela zřejmé. Zato existuje poměrně dosti informací o tom, co podnikl pro záchranu svého rodového panství sám Karel st. ze Žerotína. V rodinném archivu roudnické větve Lobkoviců se nachází klíčový dopis Žerotína direktorům z 6. ledna 1620. Karel starší v něm protestoval proti konfiskaci svého majetku a žádal jeho okamžité navrácení. Zmiňuje, že byl direktory obviněn ze zrady a nepřátelství. Ve shodě s „pozitivistickým“ chápáním zemského práva se ale obhajoval tím, že se vědomě ani úmyslně nedopustil žádného porušení zemského zřízení ani usnesení zemských sněmů a že České království stále považuje za svoji „*milou vlast*“. Dozvěděl se o tom, že stavové již dali brandýské panství do správy svému pretendentovi.³²

Předtím, než mohl být Žerotín úspěšný v pokusu o restituci statku, se musela notně proměnit politická i vojenská situace ve všech třech zemích české koruny. Musela proběhnout bitva na Bílé hoře. Fridrich Falcký musel utéci za hranice země a Ferdinand II. musel být právně i fakticky uveden na český trůn a musel se rozhodnout ke tvrdému potrestání svých protivníků. V Čechách a na Moravě musely zasednout zemské sněmy a musely být na nich anulovány veškeré právní akty, vydané direktoriem i Fridrichem Falckým. V případě majetků, odňatých povstalci katolické církvi a císaři věrným šlechticům mohlo teprve v tomto okamžiku dojít k restituci.

* * *

Adam Chval Kunaš z Machovic tak musel opustit svůj úřad správce brandýského panství jen krátce poté, co do něj byl uveden. Restituce Karlu st. ze Žerotína však ani zdaleka nebyla samozřejmostí. Žerotín se ocitl v nejednoznačné pozici. Jako nekatolík, stojící přece jen mimo okruh císařových nejméně věrných, si nemohl být zcela jist ani postojem samotného panovníka, ačkoliv mu Ferdinand II. verbálně projevoval svoji přízeň. O to méně přízně mu projevovali císařovi vysocí úředníci, včetně některých bývalých Žerotínových přátel. Sta-

(32) SOA LITOMĚŘICE, PRAC. ŽITENICE, LOBKOVICOVÉ ROUDNÍČTÍ - Rodinný archiv, Materiály Brandýsa nad Orlicí, K 18/4, fol. 8-9v.

tek Brandýs nad Orlicí navíc nepřešel do majetku žádné soukromé osoby, ale stal se komorním panstvím. Po restauraci Habsburků byly konfiskáty ponechány komoře, jež se mezitím opětně stala loajální vůči Vidni a znovu byla podřízena císařské dvorské komoře.³³

Karel st. ze Žerotína si v okamžiku porážky stavovského povstání nemohl být jist, zda mu Brandýs bude skutečně restituován. Bez ohledu na to, že na toto téma vedl od okamžiku konfiskace nepřetržitá jednání, mj. se svým švagrem Adamem ml. z Valdštejna. Nebylo ovšem jasné, jestli bude možno ve chvíli, kdy císař s vidinou finančního zisku pro státní pokladnu přistoupil k nebyvalým konfiskacím, brandýské panství z císařského majetku vyjmout. Nejistota byla ještě zvýrazňována skutečností, že mnozí nově jmenovaní členové konfiskačních a rekatolizačních komisí českého království považovali restituci takového druhu za nevhodnou. Respektovali sice Žerotínovo dobré postavení v očích císaře, zároveň si ale byli dobře vědomi negativního propagandistického vlivu restituce ve prospěch českobratrského pána pro jakékoliv rekatolizační snahy.³⁴

I přesto všechno se Karel st. ze Žerotína pustil bez většího váhání do boje o znovuzískání dominia. Bezprostředně se těmto otázkám věnoval František Hrubý, který vydal část zachovaných materiálů. Restituční jednání započala ihned po Bílé hoře, již 9. prosince 1620. Tehdy se Žerotín, snad ve snaze využít panovníkovy euforie z vítězství, obrátil na císaře Ferdinanda II. Požádal ho, aby nařídil svým úředníkům zneplatnit právní akty z doby povstání a převést panství opět do jeho rukou.³⁵ Žerotín zároveň seznámil panovníka se svým výkladem stavovské konfiskace Brandýsa. Rozhodnutí direktoria označil za postoj „některých osob z obyvatelův království českého“. Konfiskaci považuje za právně neplatnou od samého počátku. Neby-

(33) Oficiální pohled dvora Ferdinanda II. na Karla st. ze Žerotína vyjadřuje František Kryštof Khevenhüller. Žerotín je zde hodnocen jako nejrozumnější, resp. nejzkušenější moravský pán. „*der IKM seiner jederzeit erzeigten Treu halber lieb und werth gehalten*“; „... *dann dieser, ob er wohl nit der Catholischen Religion zugethan gewesen*...“ KHEVENHÜLLER, F. CH.: *Annales Ferdinandei*. Leipzig 1721-1726, díl 9, s. 1290-1291.

(34) Stejně tak vedl Žerotín jednání s Albrechtem z Valdštejna. Zásadní spolupráce a solidarita v rodině ovšem fungovala na ose Adam ml. z Valdštejna - Karel st. ze Žerotína - Kateřina z Valdštejna - Pertold Bohobud z Lipé.

(35) Ve zmiňovaném dopise je zajímavé datum. Datum napsání dopisu není uvedeno. 9. prosinec je datem prezentování dopisu u vídeňské císařské dvorské kanceláře. Znamená to tedy, že snaha Karla st. ze Žerotína o znovuzískání brandýského panství započala skutečně ihned, jakmile to bylo jen trochu možné. SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, Správa brandýských panství, fol. 20; HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 449-450

la údajně provedena právoplatnými zemskými úředníky, nýbrž osobami, které si úřady protiprávně přisvojily a konfiskaci provedly pouze „*pod jménem a titulem*“ nejvyšších úředníků království. Zpochybňuje také zdůvodnění aktu, který měl podle jeho vyjádření výlučně politický charakter. Šlo prý o mstu za to, že se odmítl vzdát věrnosti vůči císaři a připojit se ke konfederaci stavů. Císař je informován o tom, že konfiskace byla zaznamenána do zemských desek a že Brandýs nad Orlicí byl předán do cizích rukou. Byl dán člověku, „*kteřý k němu nikdy žádného práva neměl*“. Nepochybně tím Žerotín myslel právě Adama Chvala Kunaše z Machovic.³⁶

Karel st. ze Žerotína se v listu císaři zmínil, že posílal protesty podobného obsahu i samotné povstalecké vládě, u níž se ovšem nedočkal pochopení.³⁷ Zdá se tedy, že ke konfiskaci Brandýsa skutečně došlo v listopadu 1619 a že se Žerotín ihned všemožně pokoušel o její zrušení. Svědčí o tom i Žerotínova poznámka o tom, že se „*na to, aby jiný v mém seděl a jeho po vůli užíval, přes celý rok dívatl musel*“.³⁸

Jestliže se Žerotínovi nepodařilo získat svůj statek od povstalecké vlády, obrátil se na Ferdinanda II. V daném okamžiku se ostatně Žerotín přibližoval k Ferdinandovi Štýrskému i politicky.³⁹ V citovaném klíčovém dopise císaři Karel starší oslavuje návrat Ferdinanda II. k moci a k vítězství „*skrze pomoc Pána Boha Všemohoucího*“. Sděluje císaři, že se mu stala na jeho majetku křivda a že by ji snad měl uvést

(36) Ze všech dostupných pramenů je patrné, že se v době povstání obě sporné strany snažily vyvolat dojem legality. Do této silné tendence zapadá i argumentace Karla st. ze Žerotína, který napadá právě legalitu daného právního úkonu. Tento postup byl nepochybně právně velmi promyšlený. Tím by se totiž musel automaticky na jeho případ vztahovat císařův postoj ke všem právním opatřením direktoria jako neplatným od samého počátku. Zároveň by takto eliminoval případné snahy panovníkových orgánů ponechat někdejší Žerotínův statek Brandýs nad Orlicí v držení císařské dvorské komory. Právní postup císaře vůči vládě direktoria je patrný z dekretů ve sněmovních materiálech. Text nařízení, zapsaného v Památkách sněmovních, zní: „*Tyto listy od 142 až po tento jsou z poručení jich milostí všech čtyř stavů přemazané, poněvadž JMC ráci všechny věci, v tej ohavnej rebelii vzešlé, cassirovatl. Actum u soudu svatokunhutské v městě Brně letho 1628. Jan Štastný z Prusinovic.*“ MZA BRNO, STAVOVSKÉ RUKOPISY, A 3, Památky sněmovní, sv. 7, fol. 217. Text Žerotínova listu: HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 449–450.

(37) V „Bludovských kopiářích“ Karla st. ze Žerotína koncepty ani opisy takovýchto listů obsaženy nejsou.

(38) Podle Skály došlo k předání Kunašovi až v květnu 1620. Z něho čerpá také HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 449–450.

(39) O politických postojích Karla st. ze Žerotína během povstání byla svedena velká diskuse historiků. S kritikou Žerotína a jeho prohabsburských postojů do ní zasáhl především KALIVODA, R.: *Husitství a jeho vyústění v době předbělohorské a pobělohorské*. *Studia Comeniana et Historica*, 13, 1983, s. 3–44.

do pořádku vlastními silami. Jelikož je však nutno zachovávat právní řád, nelze opomenout Ferdinanda, jako právoplatného českého krále. Ten jako obecná vrchnost zajisté nemůže připustit, aby „*kdo zkrácení jaké v čem nésti měl*“. A tak Žerotin žádá císaře, aby se s jeho vědomím a povolením buď mohl sám opět ujmout držby statku Brandýs nad Orlicí nebo má dát rozkaz svým konfiskačním komisařům a ti mají veškerá jeho majetková práva k tomuto dominiu opětně nastolit.⁴⁰

Řešení situace mělo spočívat v další korespondenci, navazující na klíčový dopis císaři. Panovník postupoval v brandýském případě obvyklým způsobem, v následujících letech v majetkových přích a nerosvonalostech ještě mnohokrát opakovaným. Věc byla předána k vyřízení nově jmenovanému místodržícímu v Českém království, knížeti Karlu z Liechtensteina. Ten byl vyzván, aby neprodleně vyslal do Brandýsa své komisaře, kteří po zhodnocení právních vztahů měli Karla st. ze Žerotina opětně uvést do držby dominia. Komisařům bylo zároveň přikázáno, aby veškerý Žerotinův majetek, jenž byl z Brandýsa během povstání protiprávně odvezen, byl vypátrán a navrácen zpět a předán jeho právoplatnému majiteli nebo jeho zástupcům.⁴¹

Císař reagoval na žádost Karla st. ze Žerotina prakticky vzápětí po jejím obdržení, již 12. prosince 1620. Lhůta, potřebná pro posouzení supliky jednotlivými císařskými úřady, byla přitom obvykle podstatně delší.⁴² Ferdinand II. tak demonstroval svoji náklonnost vůči Žerotinovi, danou Karlovým postojem během povstání a patrnou i z celé řady dalších dobových materiálů. Snad lze říci, že Žerotinovi protivníci z řad protestantských stavů nejznámějšího moravského politika přece jen svým způsobem obviňovali oprávněně.⁴³

Ferdinand II. nejspíše ani na chvíli nepochyboval o tom, jestli má či nemá Žerotinovi vyjít vstříc. V závěru roku 1620 se ještě náboženské hledisko bezprostředně nepromítlo do konkrétních právních opatření proti povstalcům. Karla st. ze Žerotina navíc císař považoval ze „*svého věrného poddaného*“. Loajalitu věrných nekatolíků mohl habsburský dům velmi dobře propagandisticky využít v boji proti politické opozici. Mohl deklarovat, že sankce z jeho strany nejsou porušením slibů,

(40) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotinové, č. 21, Správa brandýských panství, fol. 20; HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 449–450.

(41) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotinové, č. 21, Správa brandýských panství, fol. 19–19v.

(42) Edice uváděného materiálu HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 450–451.

(43) Stručné zhodnocení „viny“ Žerotina a „hry historiků o této jeho vině“ VÁLKA, J.: *Dějiny Moravy II. Morava reformace, renesance a baroka*. Praha 1996, s. 107.

daným nekatolickým stavům, nýbrž právně opodstatněným potrestáním „*crimen laesae maiestatis*“. O oprávněnosti restitučního požadavku se nepochybovalo. Karel st. ze Žerotína je v cisařské korespondenci po celou dobu titulován všemi funkcemi a državami, včetně Brandýsa nad Orlicí. Panovník se Liechtensteina nedotazuje na jeho názor ani nežádá prošetření případu, jak to bylo v podobných kauzách obvyklé, nýbrž a priori vydává rozkaz k restituci.⁴⁴

Korespondence mezi Žerotínem, Ferdinandem II. a Liechtensteinem vznikala v době Karlova pobytu u vídeňského dvora. Ferdinand ho tam pozval v prosinci 1620, aby zjistil Žerotínovy názory po jeho propuštění z domácího vězení a po opětovém zapojení do moravské politiky. Podle Josefa Janáčka bylo toto pozvání projevem zvláštní náklonnosti panovníka. Skutečnost, že iniciátorem návštěvy byl císař a nikoliv Žerotín, poskytovala moravskému velmoži dobré vyjednávací podmínky. Umožnila, aby ve Vídni hájil nejen zájmy své země, ale i vlastní majetkové nároky.⁴⁵

Vzápětí po císaři se ve věci restituce Brandýsa na Liechtensteina obrátil i sám Žerotín. Požadoval, aby kníže neprodleně vyhověl Ferdinandově vůli. Měl Karla staršího informovat, jestli do Brandýsa vyšle oficiální komisaře a nebo má provést restituci sám Žerotín prostřednictvím vlastních lidí. Podobně, jako mohl Karel st. ze Žerotína očekávat přízeň Ferdinanda II., obracel se s důvěrou i na Karla z Liechtensteina. Mohl předpokládat, že jinak nesmlouvavý český místodržící vyjde svému někdejšímu spolužáku, příteli a souvěrci všemožně vstříc.⁴⁶

Liechtenstein vydal kladné stanovisko k restituci patrně v prosinci 1620. V okamžiku, kdy na Žerotínových moravských panstvích vrcholí válečná vřava, je situace na brandýském panství naopak stabilizována.

Další restituční kroky jsou poněkud zamlženy temnotou. Lze předpokládat, že první kolo jednání proběhlo v zimě 1620–1621. Neznamenalo ale absolutní návrat k předbělohorským poměrům. Zdá se, že někteří konfiskační a rekatolizační komisaři alespoň neoficiálně ar-

(44) O postojích Ferdinanda II. k potrestání stavovského povstání v poslední době především FRANZL, J.: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*. Graz-Wien-Köln 1978; KNOZ, T.: *Pobělohorské konfiskace na Moravě jako komunikace na ose císař - zemský gubernátor*. ČMM, 113, 1994, s. 101–114.

(45) O pobytu Žerotína ve Vídni roku 1620, jeho cílech a průběhu, podává svědectví jak Khevenhüller, tak i Žerotín. JANÁČEK, J.: *Valdštejnova pomsta*. Praha 1992, s. 324–325.

(46) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, Správa brandýských panství, fol. 1–1v.

gumentovali skutečností, že Žerotín získal panství zpět pouze laskavostí císaře. Ten ovšem odpovídal stejně: že císařův osobní příkaz k restituci dosvědčuje jeho loajalitu vůči panovníkovi. Proto je nutno jeho držbu brandýského panství považovat za naprosto svobodnou.⁴⁷

Rok 1621 byl ve znamení upevnění Žerotínových majetkoprávních vazeb k brandýskému panství. Žerotín tehdy přistoupil na statku k aktivnější hospodářské politice, která měla nahradit škody, vzniklé během války a konfiskace.⁴⁸ Od února 1621 opět fungovala žerotínská vrchnostenská správa, a to v zásadě ve stejném personálním složení jako před konfiskací. Hejtmanský úřad i nadále zastával Žerotínův letitý služebník Václav Sudlička z Borovnice. Dne 9. února 1621 adresoval Žerotínovi z Brandýsa list, v němž potvrdil příjem 318 kop míšeňských od bývalého důchodního písaře Jana Hodra.⁴⁹

Kupodivu, na celé epizodě se stavovskou konfiskací brandýského panství profitoval i Adam Chval Kunaš z Machovic. Po restituci dominia musel sice Brandýs nad Orlicí opustit, stačil zde ale navázat kontakt s Albrechtem z Valdštejna, který Žerotínovi s uplatněním restitučních nároků pomáhal. Tak se stalo, že se bylo možno s tímto protestantským zemanem zanedlouho setkat jako s regentem Frýdlantského vévodství, sídlícím v Jičíně. Valdštejn jej musel považovat za zkušeného vrchnostenského správce a právníka, neboť jej ještě roku 1628 pověřil sepsáním „*Hospodářského řádu*“, který detailně konstruoval ekonomickou strukturu Frýdlantska.⁵⁰

(47) List Žerotína Karlu z Liechtensteina z Vídně ze 13. prosince 1620 HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Brno 1934, s. 451.

(48) Podobným způsobem si musel roku 1621 počínat i vůči ostatním svým panstvím na Moravě. Náměšti a Rosicím stále ještě hrozilo válečné nebezpečí, podobně jako Třebíči. Přerov byl bezprostředně ohrožován uherskými vojsky a Valachy, od nichž je mohlo ochránit pouze císařské vojsko Albrechta z Valdštejna, které ovšem pro přerovské měšťany znamenalo stejné nebezpečí a nepohodlí.

(49) HAAS, A. (ED.): *Archiv žerotínsko-vrbenský*. Praha 1948, s. 345.

(50) O tom JANÁČEK, J.: *Valdštejn a jeho doba*. Praha 1978, s. 351. Podle Janáčka se Kunaš dokonce pokusil, byť neúspěšně, zavést na území vévodství chov bource morušového.

Brandýs jako rekatolizační území a jako útočiště Jednoty bratrské

Po skončení restituce nebylo zcela jasné, jakým směrem se bude brandýské panství ubírat. Jeho ekonomická síla přece jen nebyla tak velká, aby mohlo konkurovat Žerotínovým statkům na jižní Moravě. Z Moravy sem navíc bylo poměrně daleko a stárnoucí Žerotín neměl mnoho příležitostí, kterak osobně dohlížet na chod statku. Brandýské panství bylo před konfiskací významným centrem Jednoty bratrské. Nyní se tedy Karlu st. ze Žerotína nabízela možnost, aby využil relativně výhodné polohy panství, vzdáleného od největších center království, a ukryl zde některé bratrské kněze od nynějška pronásledované v Čechách a na Moravě císařskými dekrety i protireformačními komisaři.

Zároveň je však patrné, že si čeští zemští úředníci (popř. úředníci Hradeckého kraje) byli dobře vědomi Žerotínových postojů vůči Jednotě bratrské, a tak poměry na brandýském panství bedlivě sledovali. Po celá dvacátá léta se proto odehrával souboj mezi protireformačními komisemi a Žerotínem. Komisaři se neustále snažili Karla staršího přesvědčit, aby ze svých služeb propustil jak bratrské kněze, tak i nekatolické úředníky a zaměstnance. Žerotín se odvolával na výsadní práva pozemkové vrchnosti a na své osobní výsady, poskytnuté mu císařem za věrné služby. Stejně poukazoval i na problematické hospodářské poměry, jež by neunesly jakoukoliv personální destabilizaci. Pokud nepomohly ani tyto argumenty, tvářil se Žerotín, že o konfesní příslušnosti svých zaměstnanců ani o přítomnosti bratrských kněží na panství nic neví. Volil zdržovací a zamlžovací taktiku. Tak se mohlo stát, že brandýské panství bylo ve dvacátých letech 17. století současně ostře sledovaným protireformačním územím i azylem Jednoty bratrské.

Brandýs nad Orlicí měl jako centrum Jednoty dlouhou tradici. Nejen proto, že se nacházel pouze dvacet kilometrů vzdušnou čarou od Kunvaldu, kde kdysi Jednota bratrská vznikla nebo že právě v Brandýse zemřel roku 1474 její zakladatel, Řehoř, řečený Krajčí. Do Brandýsa byly již v průběhu 15. století svolávány významné synody a koncem století zde byla založena bratrská škola.⁵¹

(51) Působily zde i některé významné osobnosti. Jan Klenovský, Havel z Žatce, Narcisius Vrchopolský. PORŠ, V.: *Brandýs nad Orlicí, kolébka Karla st. ze Žerotína*. In: SPURNÝ, F. (ED.): *Karel starší ze Žerotína a jeho doba*. Bludov 1995, s. 29. K problematice též NOVOTNÝ, M.: *Nekatolíci na Litomyšlsku 1651–1782. Statistický příspěvek k dějinám protireformace*. (Seminární práce Historického ústavu FF MU Brno.) Litomyšl 2000.

V žerotinském období byl brandýský bratrský sbor přestavěn, přicházeli sem noví kněží. Jejich základnou se stal vrchností vybudovaný dům, stojící na místě dnešního nového zámku. Pod bratrským kostelem „*Na Loukoti*“ Žerotínové založili svou rodinnou hrobku. Spojení místa s dynastickým pohřebištěm šlechtického rodu, jenž si činil nárok na v pravdě knížecí prestiž, musel význam zdejšího bratrského sboru ještě zvýšit. Takto situovaný sbor měl navíc pevné zázemí v Žerotínových zaměstnancích i v poddaném obyvatelstvu a naopak rekatolizačním komisařům působil vrásky na čele. Mohli očekávat, že se při svém působení střetnou s houževnatým odporem.

Protireformační komisi v Českém království předsedal sám kníže Karel z Liechtensteina. V jednotlivých krajích působili knížetem jmenovaní a jemu podřízení komisaři. Jejich činnost byla zahájena brzy po Bílé hoře. V Brandýse nad Orlicí začali působit takřka současně s restitucí panství Karlu st. ze Žerotína, nejspíše v souvislosti s nastíněnými obavami katolické strany o „ideový profil“ navraceného dominia.

První konkrétní zmínku o protireformaci na panství zaznamenáváme v létě roku 1621. Dne 12. června píše Karel st. ze Žerotína list Václavu Sudličkovi z Borovnice. Uvádí, že na panství přicházejí protireformační komisaři. Intenzita jejich práce pak narůstala v letech 1622 a 1623, nejspíše jako důsledek ústupu povstalců z někdejších pozic. Ke sluchu komisí se začaly postupně dostávat informace, které potvrzovaly předchozí obavy.

V létě roku 1622 se znovu v žerotinské korespondenci uplatňuje téma protireformace. Je zde podáno svědectví, že krajem procházejí protireformační komisaři a opětně se chystají navštívit brandýské panství. Žerotín vydává svému úředníku Sudličkovi instrukci, jak se má ke komisařům chovat. Nařizuje mu, aby jim předkládal ke kontrole pouze takové dokumenty a vodil je pouze na taková místa, jež by nebyla na závadu a vzbudila by v nich dojem, že je z náboženského hlediska na panství vše v pořádku.⁵²

Nelze předpokládat, že by konfiskační komisaři Žerotínův postup neprohlédli. Znovu patrně sehrály svou roli různé protekce a staré známosti s předáky katolické strany, mnohdy teprve čerstvými konvertity, osobní autorita i dobrá pozice u dvora.⁵³ Karlu st. ze Žerotína se tak poměrně dlouho pod pláštikem protireformace dařilo zachovávat alespoň něco z předbělohorských poměrů. Na panství v této

(52) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 29, (ŽD 34), fol. 29.

(53) O konverzích a postojích bělohorské šlechty v poslední době nejpodrobněji WINKELBAUER, T.: *Fürst und Fürstendiener. Gundaker von Liechtenstein (1580–1658) ein österreichischer Aristokrat des konfessionellen Zeitalters*. Wien-München 1999, s. 66–158.

době přicházeli i kněží z jiných částí Čech a Moravy. Nejčastěji uváděným příkladem je samozřejmě Jan Amos Komenský, který do Brandýsa přišel z Fulneku, statku Žerotínova přítele Jana st. Skrbenského z Hřiště, aby zde trávil svou „*vnitřní emigraci*“.⁵⁴ Komenský ani jemu podobní jistě nemohli přijít na brandýské panství bez předchozího souhlasu zdejší vrchnosti, resp. jejího přímého pozvání.⁵⁵ Pozdější „učitel národů“ zde pobýval celé čtyři roky, 1622–1626. Žerotínovi za jeho pohostinnost vyjádřil dík několikerým způsobem, nejznáměji v dedikaci spisu „*Labyrint světa a lusthaus srdce*“.⁵⁶ Žerotín musel poskytnout Komenskému nejen ochranu proti vnějšímu ohrožení, ale také dostatečné finanční zajištění. Kromě „*Labyrintu světa*“ zde totiž Komenský napsal i řadu dalších titulů. Jako vyslanec Jednoty bratrské podnikl několik cest po Evropě, jejichž cílem bylo nalezení vhodného místa, kam by se představitelé Jednoty mohli utéci do exilu. Mimoto se zde také stačil oženit, a sice s Dorotou, dcerou seniora Jednoty Jana Cyrilla.⁵⁷

Bratrských kněží byla v Brandýse celá řada. Podle svědectví pramenů se jim i přes tlak protireformace dokonce dařilo na panství získávat majetek. Příkladem může být Jan Hermon. Tento brandýský kněz podle zápisu v tamní pozemkové knize „*s povolením vysoce urozeného pána, pana Karla staršího ze Žerotína*“ koupil za 160 kop míšeňských statek od sedláka Jana Truhláře. Vydal za něj ovšem pouze 125 kop, protože statek zaplatil hotově a nikoliv v obvyklých splátkách.⁵⁸ Na brandýském panství působili ve sledované době i kněží, které gruntovnice nezaznamenává. Některé z nich uvádí František Hrubý: Kromě výše jmenovaných to byl Matouš Krokočinský, Pavel Studnický a Jan Svatoš. Panstvím na cestě do exilu procházeli a po určitou dobu zde pobývali také Jan Cyrill, Pavel Hronovský, Jiří Erastus a další.⁵⁹

(54) O tom mj. SKUTIL, J.: *Životní drama Jana Amose Komenského do jeho odchodu z vlasti v roce 1628*. In: *Komňa J. A. Komenskému*. Brno 1991, s. 93–170.

(55) Přímou analogii jsou jednání o možnosti nalezení útočiště na náměštském a rosičském panství, týkající se Jiřího Erasta, Daniela Kosorského a dalších bratrských kněží. HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. I. Praha 1934, s. 33–34, 35–36.

(56) NOVÁK, J. (ED.): *Jan Amos Komenský, Labyrint světa a ráj srdce*. Praha 1906, s. 3–6.

(57) MOLNÁR, A. – REJCHRTOVÁ, N. (ED.): *Jan Amos Komenský, O sobě*. Praha 1987, s. 349. Ochrany Karla st. ze Žerotína na brandýském panství se ve 20. letech 17. století samozřejmě netěšil pouze Jan Amos Komenský.

(58) KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 318–319.

(59) HRUBÝ, F. (ED.): *Moravské korespondence a akta*. II. Brno 1937, s. 538–539.

Dvacátá léta na brandýském panství nelze samozřejmě líčit jako idylická. Odrážely se zde projevy narůstajícího absolutismu, kdy se proměňoval vztah mezi centrem a dominiem, a kdy se nově konstruovala práva pozemkových vrchností. Opět stačí poukázat na dílo Jana Amose Komenského z tohoto období. Je plně pesimistických a katastrofických vizí. Předmluva k „*Labyrintu světa*“ dokazuje, že Komenský a jeho druhové neviděli ve svém pobytu v Brandýse žádnou dlouhodobější perspektivu. Jednak proto, že byli „*vzdáleni povinností svého povolání*“, jednak kvůli postupující protireformaci.⁶⁰

Zmiňovaná situace je přesně vystižena v dopise, který roku 1624 napsal Karel st. ze Žerotína svému někdejšímu příteli, Karlu z Liechtensteina. Je prakticky jediným zachovaným dokumentem, informujícím o situaci v polovině dvacátých let a napovídá o složitosti protireformačního jednání. Karel st. ze Žerotína se sice na Liechtensteina obrací jako na vysokého státního úředníka, je ovšem cítit jeho snaha o využití staré známosti.⁶¹

Z kontextu vyplývá, že byl Žerotín v předchozím období obviněn z toho, že na svých „*maturách a farách brandejských*“ přechovává nekatolické kněze. V dobové terminologii „*Predikanty a domnělé faráře a buřtče*“. Ti se měli podílet na „*nedávné rebelii*“. Zdá se, že protireformační komisaři v době, kdy část nekatolických šlechticů stále ještě věrně sloužila vídeňskému dvoru, přece jen nemohli s dostatečnou razancí útočit přímo proti jejich konfesi, resp. proti vyznání jejich kněží. A tak byl ve shodě se zněním právních aktů, vydaných bezprostředně po Bílé hoře, veden tlak proti nekatolickým duchovním jako údajným přímým účastníkům, katalyzátorům a propagátorům povstání. Karel st. ze Žerotína byl ovšem excelentním právníkem a dokázal se v tomto prostoru poměrně dobře pohybovat. V odpovědi se zaměřil na přesvědčení Liechtensteina, že jeho kněží na brandýském panství žádnými „*buřtči a rebely*“ nejsou. Použil k tomu několika argumentů. Především odkázal na legalitu právního stavu na dominiu, právní kontinuitu s předbělohorskou érou a svrchovanost alodiální vrchnosti coby kolátora kněží a farářů na panství. Na brandýském panství se to týká pouze těch kněží, kteří zde působili již před Bílou horou a Karel st. ze Žerotína je zde zastihl, když přebíral statek po smrti Jana Diviše do plné držby. Byli i kněží, které dosadil on sám. Neporušil tím ale žádné právní ustanovení, neboť jeho kolátorské právo je nezpochybnitelné. Jeho kněží se v žádném případě

(60) MOLNÁR, A. – REJCHRTOVÁ, N. (ED.): *Jan Amos Komenský, O sobě*. Praha 1987, s. 55–56.

(61) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 66, Zpráva Žerotína Liechtensteinovi, fol. 1–2.

nezúčastnili žádných „*nešťastných a zlých pletek a bouří*“, resp. on sám o ničem takovém „*žádné povědomosti nemá*“. Žerotínovi se podle jeho slov ani nedoneslo, že by snad měli být jeho kněží byt jen původci nějakého podpichování poddaných či propagování proticísařských myšlenek. Karel st. ze Žerotína se tedy ve snaze ochránit členy Jednoty bratrské distancoval od skutečností, jejichž existence si obě strany musely být velmi dobře vědomy.

Karel ze Žerotína dále v dopise Liechtensteinovi oznámil, že mu jeho komisaři poskytli o poměrech na brandýském panství „*omylnou zprávu*“, že se prý za bratrskými kněžími stahují na brandýské panství lidé ze širokého okolí a působí v kraji značné „*pozdvížení*“. Karel starší namítá, že se na Brandýse osobně posledního půl roku zdržoval a že by za jeho přítomnosti nemohlo k ničemu podobnému dojít. O tom, že by toleroval protiprávní jednání prý Liechtenstein nemusí pochybovat, za to Žerotín ručí svou šlechtickou ctí. V případě, že by o jakýchkoliv protiprávních činech věděl, nečekal by na napomenutí komisařů, okamžitě by je osobně vyšetřil a provinilé poddané by potrestal.⁶²

I přes taktický přístup se Žerotín v dopise neváhal otevřeně postavit proti úsilí nového pražského arcibiskupa Arnošta z Harrachu, aby byli napříště faráři dosazováni na brandýské panství výhradně arcibiskupstvím. Odkázal na starobylá privilegia svých předků a předchůdců na dominiu a poukázal na skutečnost, že se ani předchozí arcibiskupové nesnažili do těchto práv zasahovat. Požádal Liechtensteina, aby u arcibiskupa intervenoval a aby ho „*zanechali při pokojným užívání toho, čehož sem i s bratrem svým nadepsaným od smrti pana otce našeho, příkladem jeho a pani mátere jeho, báby naší, pokojně užíval*“. Odvolal se tedy na těžko zpochybnitelnou právní kategorii „starobylost práva“. Byl si vědom, že císařská strana oficiálně operuje návratem k právním poměrům před Bílou horou a pokusil se do této skuliny proniknout. Proto Karel st. ze Žerotína uzavřel svůj důležitý list poukazem na platnost postupu předchozích českých králů včetně Ferdinanda I. při potvrzování veškerých vrchnostenských práv na Brandýse, jakož i na princip nevměšování ze strany pražských arcibiskupů.⁶³

(62) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 66, Zpráva Žerotína Liechtensteinovi, fol. 1-2. Opět je tedy zdůrazněna zodpovědnost a také suverénní právní pravomoc pozemkové vrchnosti. „*Na kterejchž s náležitou šetrností odpovídaje, VKnM oznamuji, že já na farárech Brandejských žádnéch Predikantů a domnělejších farářů, kteří by buřiči, a z předních původů a podpalů, té nedávni v Království Českém povstale rebelie byli, nemá.*“

(63) DENIS, A.: *Čechy po Bílé hoře*. Praha 1911, s. 62-80; VÁLKA, J.: *Česká společnost 15.-18. století*. II. Praha 1982.

* * *

Dalším důležitým protihráčem Karla st. ze Žerotína ve věci protireformace na brandýském panství byl protireformační komisař a hejtman Hradeckého kraje Otto z Oppersdorfu. Právě on vystupuje v zachované žerotínské korespondenci jako osoba, s níž nejčastěji vedl Karel starší spory a složitá jednání.

Otto z Oppersdorfu pocházel ze starobylého slezského rodu, který (stejně jako desítky dalších šlechtických rodin) přišel do Čech již v průběhu 16. století. Mezi význačné panské rody se dostal díky vojenské službě pro římské císaře Karla V. a Ferdinanda I. Druhému z nich údajně Jan z Oppersdorfu pomohl při potlačení stavovského povstání v letech 1546–1547. Císař mu tehdy jako projev díky za projevou věrnost udělil několik statků ve středních a východních Čechách. Zde Oppersdorfové postupně získali državy na Rychnovsku a Ústecku, především Heřmanův Městec, Dub, Frýdštejn, Týniště nad Orlicí. Nejdůležitějším panstvím Oppersdorfů ve východních Čechách ovšem byly Častolovice, vzdálené pouhých dvacet kilometrů od žerotínského Brandýsa.⁶⁴

Tato skutečnost poskytla Ottovi z Oppersdorfu příležitost využít osobních zkušeností a znalostí kraje k disciplinování obyvatelstva a provedení protireformace. Z jeho pera pravidelně směřovaly podrobné a spolehlivé charakteristiky situace pro Liechtensteina i Harracha.

Otto z Oppersdorfu měl ještě další důvod k tomu, aby ve svém úřadě projevoval nadprůměrnou invenci a úsilí. Na rozdíl od některých jiných rodů, příslých ze Slezska, byli Oppersdorfové tradičně katolíky. Přesto se však zapletli do povstání na straně rebelů. Otto z Oppersdorfu se měl zúčastnit povstání tím způsobem, že roku 1619 připojil svůj podpis k usnesení sněmu, které potvrzovalo odvolání Ferdinanda II. z českého trůnu a zvolení Fridricha Falckého. Jako katolíkovi se mu po porážce povstání podařilo vyhnout věznění a konfiskaci, když slíbil, že bude napříště sloužit císaři a že ve stanovené lhůtě složí určitou sumu peněz na alumnát při kostele sv. Jakuba na Starém Městě Pražském. Na počátku ještě projevoval dvůr vůči Ottovi z Oppersdorfu určitou nedůvěru. Podobně jako ostatní konfiskační komisaři, byl také Oppersdorf 9. července 1621 napomenut, že si při odhadování statků určených ke konfiskaci počíná příliš liknavě. Nicméně i přesto se Otto z Oppersdorfu postupně zapojil do řad zvláště aktivních cisařských úředníků. Na sklonku dvacátých let již dokonce přijímal do své správy

(64) SEDLÁČEK, A.: *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. II. 3. vyd. Praha 1994, s. 170–171. HALADA, J.: *Lexikon české šlechty*. Praha 1992, s. 107–108.

či držby některé konfiskované statky, jež byly svým dosavadním pá-
nům odnímány v následných vlnách pobělohorských konfiskací za po-
dobné přestupky vůči panovníkovi, jakých se dopustil on sám.⁶⁵

Vzhledem k tomu, že Oppersdorfovi nešlo ani tak o potrestání
povstání, jako o vlastní rehabilitaci provedením protireformace, za-
měřil svoji aktivitu tímto směrem. Tak mohlo dojít k pozoruhodné si-
tuaci, kdy se v polovině dvacátých let objevil jako host Otty z Oppers-
dorfu na častolovickém panství mladý Bohuslav Balbín. Ten později
vzpomínal na Ottu z Oppersdorfu nejen jako na přísedícího komor-
ního soudu a hradeckého krajského hejtmana, nýbrž také jako na
příjemného a rozšafného muže, vyznačujícího se mnoha zálibami.
Malý Bohuslav se dokonce účastnil jeho oblíbených honiteb a při
střelbě mu podpíral pušku. Oppersdorfovův úřad reformačního komi-
saře ovšem také ovlivnil katolickou a jezuitskou výchovu Balbína. By-
lo to ve stejné době, kdy na sousedním panství brandýském pobýval
Jan Amos Komenský.⁶⁶

* * *

Poměry na Žerotínově brandýském dominiu byly Oppersdorfovi tr-
nem v oku. Při druhé vlně protireformačních akcí, probíhající na přelo-
mu dvacátých a třicátých let a odstartované Obnoveným zřízením zem-
ským, se proto zaměřil tímto směrem. Ve shodě s literou i duchem zřízení
již nešlo o opatření proti někdejším povstalcům vůči císařskému majestátu,
ale jednoznačně o zásah proti nekatolickým konfesím a jejich nositelům.

Tentokrát se mělo jednat o Karla st. ze Žerotína samotného a dále
o bratrské kněze, stále se ještě na brandýském panství vyskytující.
Třetí skupinou osob, která se v daném okamžiku stala předmětem či-
lé korespondence, byli vrchnostenští úředníci nekatolického vyznání.
Obecně formulované články Obnoveného zřízení zemského umož-

(65) Ve všech případech musel takovýto člověk složit osobní hold panovníkovi a na-
vic v následujícím období byl povinen projevovat velkou aktivitu, nejčastěji v nábo-
ženské oblasti. Velmi často byla podobným způsobem vykupována také vina nejbliž-
ších příbuzných. O podobných případech HÜBEL, I.: *Die Ächtungen von Evangelischen
und die Konfiskationen protestantischer Besitzes im Jahre 1620 in Nieder- und Oberös-
terreich*. Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte des Protestantismus im ehemali-
gen und neuen Österreich, 58, 1937, s.17-29; WINKELBAUER, T.: *Karrieristen oder from-
me Männer? Adelige Konvertiten in den böhmischen und österreichischen Ländern um
1600*. In: CHOCHOLÁČ, B. - JAN, L. - KNOZ, T. (ED.): *Nový Mars Moravicus*. Brno 1999,
s. 431-452, o případu Michaela Adolfa z Althannu, který se vykupoval za provinění
svého bratra Volfa Dětřicha KNOZ, T.: *Althannové v sále předků - mezi legendou a sku-
tečností*, (v tisku).

(66) ŠIMEK, T. (ED.): *Hrady, zámky a tvrze. Východní Čechy*. Praha 1989, s. 67; KUČERA,
J. P. - RAK, J.: *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*. Praha 1983, s. 72-73.

ňovaly některým nekatolickým šlechticům ponechat si statky v zemi, pokud by byly předány do správy katolickým příbuzným nebo alespoň katolickým úředníkům. Tak se stalo, že měli východočeští komisaři, nyní již také podporovaní mezitím rekonstruovanou církevní strukturou, nově možnosti k vyvíjení účinného tlaku na Žerotína. Zvláště, když podobné formulace najdeme i v mandátech Ferdinanda II., individuálně určujících podmínky, za nichž by si Žerotín mohl ponechat svá panství v dědičných habsburských zemích.⁶⁷

Když bylo vydáno Obnovené zřízení zemské a doprovodné císařské dekrety, rozhodl se Karel st. ze Žerotína prodat některé své statky na Moravě. Přerov a Brandýs nad Orlicí si ovšem chtěl ponechat ve svém držení. Podobně, jako to tehdy učinili mnozí čeští a moravští šlechtici, obrátil se i on suplikou na císaře Ferdinanda II. Dotazoval se na podmínky, za nichž by zmíněné statky mohly zůstat v jeho majetku a za nichž by na nich směl sám pobývat.

Císař Ferdinand II. stanovil podmínky zcela pregnantně: Karel st. ze Žerotína si směl ponechat Brandýs na tři roky. Spravovat ho ovšem musel prostřednictvím katolického správce a úředníků, kteří by vedli ke katolictví i Žerotínovy poddané. Správce by měl také dohlédnout na to, aby peníze z hospodářských výnosů neplynuly za hranice země. Druhou císařovou variantou byla správa, vedená nájemcem panství. Také on by musel být katolíkem a musel by být usedlý v českých zemích.⁶⁸ Karel st. ze Žerotína neměl v daném okamžiku jinou možnost, nežli císařovy podmínky alespoň formálně akceptovat. Zatímco pro Přerov zvolil správu nájemskou, v Brandýse se rozhodl pro úřednickou variantu. A tak mohl Ferdinand II. oznámit zemským úředníkům českého království, že svoluje Žerotínovi k pobytu na Brandýse. Vzhledem k tomu, že oba dopisy byly odeslány téhož dne, lze usuzovat, že právě v únoru 1629 se rozhodovalo o dalším osudu Karla st. ze Žerotína i o dalších možnostech ochrany Jednoty bratrské na jeho statcích.⁶⁹

(67) O nejrůznějších podmínkách císaře při přebírání konfiskovaných dominií katolickými vrchnostmi, resp. úředníky, podávají mnoho informací materiály císařské dvorské komory i materiály dietrichsteinské správy Moravy, popř. dokumenty České dvorské komory a „Staré manipulace“ v SÚA Praha, vzešlé z činnosti české dvorské kanceláře, českého mistodržitelství a české dvorské komory. HKA WIEN, GEDENK-BÜCHER, Böhmische Reihe, č. 333–335; MZA BRNO, RODINNÝ ARCHIV DIETRICHSTEINŮ, G 140, Správa Moravy kardinálem Dietrichsteinem; SÚA PRAHA, ČDKM IV a SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE. HAAS, A.: *Brandýs nad Orlicí po odchodu pana Karla st. ze Žerotína do vyhnanství*. Letopisy kraje a městečka Ústí nad Orlicí, 4, 1940, s. 58–61.

(68) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, List Ferdinanda II. Žerotínovi z 26. 2. 1629, fol. 29–30.

(69) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, List císaře zemským

Další suppliku poslal Žerotín císaři 6. července 1629. Karel starší se právě chystal do Vídně, kde se chtěl domoci audience u panovníka. Předmětem jednání byla revize podmínek, za nichž by si Žerotín mohl po dobu tří let ponechat brandýské panství. Nyní mu šlo o to, aby se tato lhůta netýkala jen jeho osoby, ale aby byla v případě jeho smrti přenesena také na manželku nebo dceru. Ta z nich, která by jej přežila, by měla dostat od panovníka příležitost najít pro panství náležitý kupce. Šlo tedy de facto o žádost, aby se svým majetkem mohl běžným způsobem testamentárně nakládat. Celé jednání s císařem a jeho úředníky se formálně posunulo z konfesní do majetkoprávní roviny.⁷⁰

Složité debaty o držbě brandýského panství pokračovaly i v druhé polovině roku 1629. Je pro ně typické propojení náboženských a hospodářských podmínek. Císař se přidržel svého původního názoru na úlohu katolického náboženství. I nadále trval na tom, aby panství řídil katolický správce. Poněkud kupředu postoupilo jednání o možnosti pohřbení Karla st. ze Žerotína v jeho rodinné hrobce v Brandýse „*Na Loukoti*“ v případě smrti, které se stárnoucí Žerotín stále více obával.⁷¹ Ferdinand II. v reakci na suppliku sice 12. srpna 1629 svolil, aby byli Žerotín i jeho blízcí příbuzní v Brandýse pochováni. Zdůraznil ale, že při tom nesmějí být porušeny zásady katolické liturgie. Žerotín směl být pochován ve vsi tichosti bez jakýchkoliv ceremonií. Toto rozhodnutí bylo sděleno nejen samotnému Karlu st. ze Žerotína, ale také císařským místodržícím v Praze a ostatním českým úředníkům.⁷²

* * *

Obě strany jednoznačně zdůrazňovaly propojenost ryze náboženských a hospodářských aspektů rekatolizace. Karel starší argumentoval, že nemůže propustit své nekatolické zaměstnance, protože by to narušilo hospodářský chod dominia. Protireformační komisaři ve svých zprávách naopak vyjadřovali obavy, že ekonomický výnos

úředníkům z 26. 2. 1629, fol. 27-28. Ve stejné době Žerotín jednal i o osudech svých moravských dominií. V korespondenci, kterou adresoval Ferdinand II. českým úředníkům, se znovu opakují dotazy na jejich názor na Žerotínovo právo podržet si brandýské panství. (Tamtéž, fol. 9-10.)

(70) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, fol. 23-23v. I za této situace je možno mezi řádky jednání citit některé aspekty Žerotínova náboženského uvažování.

(71) O tom KNOZ, T.: „...s pomocí boží dosti mírně se mám...“ *Zdraví a nemoc Karla st. ze Žerotína*, Acta Musei Moraviae, Scientiae sociales, 82, 1997, s. 196.

(72) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, List Ferdinanda II. jeho úředníkům z 12. 8. 1629, fol. 5-8.

statku je užíván k podpoře nekatolických kněží a že dokonce plyne do ciziny.⁷³

Tato obava nebyla daleko od skutečnosti. Sklonek dvacátých let přinesl spolu s Obnoveným zřízením zemským další vlnu emigrace nekatolické šlechty i jejich kněží. Žerotina a jeho statků se to týkalo v plném rozsahu. Je všeobecně známo, že jedním z center bratrské emigrace po roce 1628 se stalo polské Lešno. Vedle toho odcházeli čeští bratři do některých slezských měst, především do Vratislavi a do Olavy. Brandýské panství se stalo nástupním prostorem pro odchod kněží za hranice. Z výtěžku statku Žerotín stále intenzivněji financoval svůj mecenát Jednoty. Svědčí o tom početná korespondence, vedená koncem dvacátých let mezi ním a mnohými bratrskými duchovními. Partnery Karla st. ze Žerotína v jednání byli Jan Amos Komenský, Jiří Erastus, Vavřinec Justýn.⁷⁴

Předmluva k „*Labyrintu světa*“ dokládá, že pro Komenského a jeho kolegy, žijící na brandýském panství, byl Karel st. ze Žerotína nejen ekonomickým mecenášem, nýbrž zároveň také duchovním patronem a konzultantem jejich díla. Po odchodu duchovních do exilu se tato úloha zúžila.⁷⁵

I přes tuto skutečnost byl Brandýs i po roce 1628 významnou základnou pro ekonomický mecenát. Ten nyní směřoval prakticky výhradně do exilu. V dopisech s Komenským, Erastem a Justýnem Žerotín opakovaně nabízel bratřím hospodářskou pomoc. Na sklonku roku 1629 se konkrétně jednalo o obilí v nezanedbatelné hodnotě několik set zlatých. Do Polska mělo být přivezeno z brandýského panství.⁷⁶

Karel st. ze Žerotína svým přátelům navrhl, aby vzhledem k nebezpečí na cestách i obtížnosti přepravy těžkých vozů po neupravených a navíc mnohdy horských silnicích bylo obilí prodáno na místě a do Lešna poslány hotové peníze. Žerotín tak mohl podpořit i místní brandýský trh. Posléze se tato varianta ukázala jako nereálná. V Pol-

(73) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 167v. V listu se jedná o údajně predikanty v Heřmanicích. Zároveň se zde hovoří o případu nekatolického úředníka Jiříka Krause.

(74) O podpoře Jednoty bratrské kolem roku 1629 hovoří korespondence, PALACKÝ, F. (ED.): *Listy Žerotína Komenskému*. ČČM, 1831, s. 405; HRUBÝ, F. (ED.): *Korespondence Karla st. ze Žerotína s J. A. Komenským*. Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, sv. 13, 1932; PATERA, A. (ED.): *Jana Amose Komenského korespondence*, Praha 1892. Problém se pokusil zpracovat KNOZ, T.: *Žerotín a Komenský - mecenáš a učenc*. In: KNOZ, T. (ED.): *J. A. Komenský a kultura jeho doby*. Brno 1992, s. 39-48.

(75) NOVÁK, J. (ED.): *Jan Amos Komenský, Labyrint světa a ráj srdce*. Praha 1906, s. 3-6.

(76) KNOZ, T.: *Žerotín a Komenský - mecenáš a učenc*. In: KNOZ, T. (ED.): *J. A. Komenský a kultura jeho doby*. Brno 1992, s. 46-47.

sku by totiž (podle Žerotínových slov) jen těžko mohla být uplatněna císařská měna. Nakonec bylo rozhodnuto, že peníze budou postupně vyměněny za měnu polskou, neboť brandýským panstvím v té době často projížděli polští šlechtici, mající namířeno do Čech či do Vídně. Ještě na konci roku 1629 poslal Žerotín do Lešna první splátku, činící 350 zlatých. Slíbil, že budou následovat další. Místo toho však znovu zvažoval formu mecenátu a opakovaně se Komenského dotazoval, jestli vzhledem k nejrůznějším komplikacím snad přece jen nemá do Polska vypravit obilí na vozech. Tentokrát jako důvod uvádí těžkou hospodářskou situaci a nedostatek hotových peněz na brandýském panství. Odesílání peněz do Lešna by se tak podle jeho slov neustále zpožďovalo a oddalovalo. Dává Komenskému ke zvážení, zdali by nebylo možno využít rozdílu mezi cenou obilí v Brandýse a v Lešně.⁷⁷

Podpora českých bratří z výnosu brandýského statku tedy nebyla jednoduchou věcí a činila stárnoucímu a hospodářsky slábnoucímu Žerotínovi nemalé potíže. Kontakt s exulanty usnadňovala geografická poloha Brandýsa a také skutečnost, že v jednáních s císařem byla potvrzena funkce Brandýsa jako hospodářského zázemí pro Žerotínův dům ve Vratislavi. Protireformační komisaři tak poněkud ztratili možnost kontroly, kam vlastně výnosy brandýského panství plynou.

Karel st. ze Žerotína na přelomu dvacátých a třicátých let 17. století mohl poskytovat účinnou podporu lešenské bratrské obci jako celku a zároveň i četným jednotlivcům, kteří před odchodem do exilu působili na jeho panstvích, včetně Brandýsa. V dopise Komenskému ze 16. ledna 1630 jmenuje Jana Hermona, Pavla Studnického, Jana Svatoše, Matouše Krokočinského a bratra Apolona.⁷⁸ Těmto kněžím, popř. jejich vdovám, měl Komenský vyplácet Žerotínem zasilanou finanční podporu. Stejně se Žerotín staral o jejich majetek, zanechaný v Brandýse. Janu Svatošovi pomáhal při prodeji domu v Brandýse, na nějž měl podle svědectví zálsk pod cenou některý z brandýských úředníků. Karel st. ze Žerotína měl zajistit, aby byl dům prodán jiné osobě a to za cenu odpovídající Svatošovým očekáváním a požadavkům. Žerotínova intervence v této věci byla ovšem závislá na uskutečnění jeho plánované cesty z Vratislavi do Brandýsa.⁷⁹

* * *

(77) HRUBÝ, F. (ED.): *Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským*, Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, sv. 13, 1932, s. 65–73.

(78) HRUBÝ, F. (ED.): *Korespondence Karla st. z Žerotína s J. A. Komenským*, Archiv pro bádání o životě a spisech J. A. Komenského, sv. 13, 1932, s. 70–71.

(79) KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 318–319.

Podobným způsobem postupoval Karel st. ze Žerotína i vůči dalším brandýským zaměstnancům, hlásicím se k bratrské konfesi. Protireformační komisaři pod vedením Otty z Oppersdorfu si byli vědomi toho, že za nepřítomnosti vrchnosti vykonávali její politiku a vymezovali poměry na panství její úředníci. Spolu s představiteli poddanské samosprávy a v některých případech s uzavřeným okruhem měšťanů rezidenčních měst měli největší vliv na poddané obyvatelstvo.⁸⁰

Karel st. ze Žerotína při přebírání brandýského panství Ferdinandovi II. slíbil, že je bude spravovat prostřednictvím katolických úředníků. Pravděpodobně od počátku věděl, že tyto podmínky v praxi nemíni dodržovat. Největší ideologická bitva mezi Žerotínem a jeho odpůrci byla svedena o zdánlivě nenápadného vrchnostenského zaměstnance, Jiřího Krause Litomyšlského.

Jiří Kraus zpočátku vystupuje v žerotínských pramenech ve funkci brandýského důchodního písaře. V průběhu dvacátých let postupoval vzhůru po společenském žebříčku, na jejich konci je už titulován jako úředník, někdy dokonce jako hejtman. Je uváděn také jako majitel domu v Brandýse. Převzal na sebe značnou část pravomocí po Václavu Sudličkovi z Borovnice. Koncem května 1629 byl Karel st. ze Žerotína nucen odpovídat nejvyšším úředníkům království českého na obvinění, podle něhož se na jeho brandýském panství, v Heřmanicích a v Morašicích, stále zdržuje predikant. Za tento nezákonný stav měl být zodpovědný právě Jiří Kraus, do jehož pravomoci v nepřítomnosti vrchnosti spadalo přijímání poddaných a jejich kontrola. Karel st. ze Žerotína ve své reakci odpovědnost z Krause nesnímá. Bere ho ale před rekatolizátory do ochrany proti nařčení, že z vlastní iniciativy přijímá do poddanství velké množství osob z okolních panství, přináležících k nekatolickým konfesím, a tím že porušuje císařem vydané právní normy. Císařští úředníci požadovali, aby Žerotín predikanty pozatýkal a nechal je dopravit k vyšetřování do Prahy. Sám Jiří Kraus měl „do příštích svátků přejít na katolickou religii“. V opačném případě měl být propuštěn ze Žerotínových služeb.⁸¹

Odpovědi Karla st. ze Žerotína na podobná obvinění se nesly ve stejném odmítavém tónu, jako tomu bylo již při první vlně protireformace kolem roku 1624. Píše, že o žádném „predikantu“ nic neví, nicméně, že nechá celou záležitost velmi podrobně prošetřit. Tímto

(80) KNOZ, T.: *Pobělohorské konfiskace na Moravě jako komunikace na ose císař – zemský gubernátor*. ČMM, 113, 1994, s. 108–109; KNOZ, T.: *K pravomocí vrchnostenské správy a poddanské samosprávy v českých zemích před Bílou horou (na základě právních normativních pramenů)*. In: *Historie a současnost veřejné správy*. Brno 1993, s. 15–27.

(81) ZA OPAVA, PRAC. OLMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 167v.

způsobem se nepochybně pokoušel získat čas. Jeho dikce dokonce navozuje pocit ironie. Rektora, který měl umožnit kazateli činnost, prý ani nezná. O svém úředniku Jiřím Krausovi se údajně domníval, že je katolíkem. Zemští úředníci podle jeho názoru prý dobře vědí, že se ve shodě s nařízeními císaře musel odebrat do exilu ve Slezsku. A tak se nemohou divit, že z takové dálky není schopen dokonale zvládnout kontrolu svých dominií a dohlédnout na řádné plnění panovníkových dekretů. Nemůže každodenně kontrolovat, k jakému náboženství se Kraus momentálně hlásí a proto za něj nemůže nést jakoukoliv odpovědnost.

Stejně tak jednoznačně Karel starší odmítl poslat Krause do Prahy, kde by se měl podrobit vyšetřování. Použil k tomu obvyklé taktiky: Žerotín musí zajistit dostatečný výnos panství, aby z něj mohla být odváděna kontribuce. Nebylo by tedy ani v zájmu úředníků Českého království, aby se zbavil svého nejlepšího a v dané chvíli nenahraditelného hospodářského odborníka. Prosí, aby Kraus mohl setrvat i nadále ve své funkci – rozumí se beze změny konfese – ještě nejméně do sv. Václava, tj. přes nejdůležitější jarní, letní a podzimní polní práce.⁸²

Jednání ohledně Krausova setrvání na panství pokračovalo i nadále. Na počátku června 1629 se Žerotín obrátil na Ottu z Oppersdorfu. Trpělivě hradeckému krajskému hejtmanu vysvětloval, že se svého úředníka nemůže zbavit, a to nikoliv z náboženských, nýbrž z ryze ekonomických důvodů. Dva měsíce nato se podobně obrátil v suplikaci dokonce na samotného panovníka. Tentokrát se již Karel starší nepokoušel předstírat, že není informován o Krausově konfesi. Připouští, že je podobojí. Podobně, jako v předchozích listech, ale vydvihuje jeho „*velký užitek*“. Důvěryhodný katolický úředník jeho odborných kvalit stejně není v českých zemích k máni. A tak opakuje císaři „*poslušnou a poníženě poddanou*“ žádost, aby směl Kraus zůstat brandýským úředníkem do sv. Václava 1629.⁸³

Ferdinand II. na Žerotínovu supliku odpověděl bezprostředně. Nechal si údajně předložit od protireformačních komisařů podrobné podklady. Kraus podle nich komisařům opakovaně sliboval, že přestoupí na katolickou víru, nikdy to však neučinil. Pouze požadoval vždy znovu a znovu další lhůty. Podle císařova názoru má Žerotín dostatek mocenských prostředků, aby svého poddaného ke konverzi přiměl. Nařizuje, aby to bezodkladně učinil.⁸⁴

(82) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 167v.

(83) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 193.

(84) Dopis císaře Ferdinanda II. je datován ve Vídni 12. srpna 1629. „...Co se konečně

I přes evidentní tlak Jiří Kraus ještě po nějakou dobu v Brandýse nad Orlicí pobýval. Ještě v září 1629 si autoritativně počínal jako správce brandýského zámku, jenž měl sloužit jako útočiště některým Žerotinovým přátelům a obchodním partnerům. Do jejich vzájemného sporu musela nakonec vstoupit jako rozhodčí sama vrchnost.⁸⁵ Nakonec Kraus zůstal na brandýském panství až do své smrti, k níž došlo někdy na počátku třicátých let. Pamětní zápis s odkazem na své dřívější úřední úkony učinil ještě 27. ledna 1631. Na den Povýšení sv. Kříže roku 1632 byl zaznamenán do gruntovnice městečka Brandýsa zápis, podle něhož Jan Bednář „*koupil jest grunt pozůstalý po nebožtíkovi Jiříkovi Krausovi od slovutného pána Bohuslava Koryčana, měšténina Vysokého Mýta za 220 kop grošů mišeňských*“.⁸⁶

* * *

Rekatolizace a protireformace se i přes Žerotinův aktivní odpor na jeho brandýském panství během třicátých let krok po kroku prosazovala. Byl dosazen katolický farář, člen řádu dominikánů, byly budovány katolické kolatury a kostely. Nový farář se pokoušel zničit zbytky „*kacířství*“ a pravidelně v této věci korespondoval i s pražským arcibiskupem Arnoštem z Harrachu. Minil, že „*dosud jedovatě kacířství jako v hnízdě hadím se hýčká*“. František Kadlčík konstatuje, že tlak vyvíjený na Žerotina byl tak velký, že se roku 1635 odhodlal ke stržení brandýského bratrského chrámu, pod jehož podlahou měl být on sám pohřben.⁸⁷

týká prosby tvého hejtmána na řečeném panství Brandejse za prodloužení lhůty, to zdá se nám jaksí podivným, poněvadž vždy, jak nám sděleno, našim reformačním komísím sliboval, že katolíkem se stane. Pročez měl by jsi jej dříve ku splnění toho přiměti než příležitosti jemu dávatí k protahování jeho slibu vymáháním dalších lhůt, to tím více, poněvadž ty, pokud z přiložených novin zřejmo, dosti prostředků a cest máš, jej jako svého poddaného k tomu přiměti...“ KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejse nad Orlicí*. Praha 1886, s. 120.

(85) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTINŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 231.

(86) Šlo o zápis, podepsaný Jiříkem Krausem, v němž podává svědectví o soudní při Jana Hodra z roku 1628. ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, kart. 12, F 13, fasc. 1. Naproti tomu zápis z roku 1632 informuje, že byl Jiřík Kraus na počátku roku 1632 nejen již po smrti a že zemřel na Brandýse jako dosti bohatý člověk, ale také že k jeho smrti nemohlo dojít bezprostředně před datem prodeje, neboť Jan Bednář kupoval Krausův grunt již od třetí osoby, snad Krausova dědice. KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejse nad Orlicí*. Praha 1886, s. 316.

(87) KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejse nad Orlicí*. Praha 1886, s. 121, 197–199; PORŠ, V.: *Brandýs nad Orlicí, kolébka Karla staršího ze Žerotina*. In: SPURNÝ, F. (ED): *Karel starší ze Žerotina a jeho doba*. Bludov 1995, s. 30–31.

Další aktivitou katolického faráře bylo získávání majetku pro nově ustavené kolatury. Pokoušel se na toto téma komunikovat s Žerotínem. Když ho Karel starší odmítl, žádal o zprostředkování kardinála Harracha. Toho Žerotín dost dobře nemohl ignorovat, nicméně ve svých odpovědích zdůrazňoval, že „*choceňský farář již užívá veškerý majetek, který k jeho faře přináleží*“. Na nic více nemá nárok, neboť majetky bratrského sboru na brandýském panství nikdy nepřináležely církvi, která je měla pouze v užívání, nýbrž vrchnosti. Té mají být po zákazu Jednoty bratrské navraceny.⁸⁸

Po smrti Karla st. ze Žerotína se protireformace na brandýském panství prosadila v plné míře.

Hospodářský život na brandýském panství v pobělohorské době

Problematika politického, náboženského a obecně kulturního vývoje na brandýském dominiu úzce souvisí s hospodářskými poměry. Před Bílou horou a v prvních letech po ní sehrával velkostatek v Brandýse úlohu enklávy, vzdálené od jádra žerotínských držav a oddělené od nich dokonce zemskou hranicí. Během dvacátých let se postupně ekonomická pozice brandýského panství v kontextu žerotínských držav začala výrazně proměňovat. Zásadním momentem byl rok 1628, kdy byl Žerotín nucen prodat většinu svých majetků na Moravě. Zbylá dominia, Přerov i Brandýs, nabyta na významu. Na brandýské panství přešla z Moravy část Žerotinových poddaných a zaměstnanců. Dominium se stalo ekonomickým zázemím vrchnostenského dvora, který zde napříště přece jen častěji pobýval, jakož i ekonomickým zázemím domu ve Vratislavi. Hospodářství brandýského panství tak v okamžiku všeobecné krize paradoxně zaznamenalo relativní rozkvět. A to přesto, že stejně jako velká část země, bylo i ono silně poškozeno válkou.

Hospodářská ani geografická struktura brandýského panství se po Bílé hoře výrazně nezměnila. Jeho hospodářská politika se opírala o jádro, rozprostírající se kolem rezidenčního městečka Brandýsa nad Orlicí a o vzdálenější území v těsném sousedství Litomyšle, opírající se o statek Heřmanice.⁸⁹

(88) KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 120–122.

(89) Heřmanice se dnes nazývají České Heřmanice. Roku 1632 byl pořízen patrně

Zachovaná struktura pramenů k hospodářským dějinám panství Brandýs nad Orlicí v období bezprostředně po Bílé hoře neumožňuje vytvořit si zcela objektivní obraz o hospodaření na statku. Převažuje v nich korespondence, již během první poloviny třicátých let posílala vrchnostenským zaměstnancům Kateřina Žerotinská z Valdštejna. Částečně to činila v zastoupení svého manžela, stále více podléhajícího nemoci a stáří. I tak jsou informace v její korespondenci soustředěny do oblasti, jež byla v raném novověku vyhrazena manželce velmože.⁹⁰ Zachované prameny se podstatně častěji týkají režijního hospodaření velkostatku, nežli běžného života poddaných, hospodářicích na svých usedlostech.⁹¹

Podobně jako mnoho rozsáhlejších velkostatků, opíralo se hospodářství brandýského dominia o obilnářskou produkci, soustředěnou do několika poplužních dvorů. Na brandýském panství to byl v první řadě dvůr v Perné, ležící v těsném sousedství samotného Brandýsa a fungující proto jako zásobnice pro samotný brandýský zámek. Další dvory se nacházely v nedalekých Libchavách. Dvory měla i enkláva, a sice v Heřmanicích, v Horkách a v Sedlišti.

Činnost dvorů řídil centrálně z brandýského zámku žerotinský hejtman či úředník. V době, kdy nebyl ve funkci, jej zastupoval důchodní písař. Na vlastním dvoře řídil chod hospodaření šafář společně se šafářkou. Byli odpovědní za čeládku, žijící na dvoře, i poddané, kteří sem přicházeli pracovat v rámci své robotní povinnosti.⁹²

Obilnářská výroba vyžadovala fungování panských i poddanských mlýnů, umístěných hlavně podél toku Tiché Orlice. Nejspíše

nový urbář panství Brandýs. Exemplář, který se dnes nachází v Archivu Národního muzea, ovšem není kompletní. Písař zapsal pouze pustý zámek a městečko Brandýs, dvě předměstí a šest vesnic (Podměstí, Pod hradem v dole, Perná, Kaliště, Mostek, Rviště, Dobrá Voda, Luh a Pustý Hrádek). Urbář končí po nadepsání titulu vsi Sudislav. ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, F 13, kart. 11, Urbář panství Brandýs nad Orlicí.

(90) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotina*. I, II. Praha 1984, 1985.

(91) Původní urbář panství Brandýs nad Orlicí z r. 1568 se nachází ve SOA ŽITENICE, RODINNÝ ARCHIV LOBKOVICŮ, K 18/4. Opis uvedeného archivu z r. 1632 (opis vyhotoven 1731) SOA ZÁMRSK, VELKOSTATEK ŽAMBERK, kn. 1810. Materiály k hospodářským dějinám panství Brandýs nad Orlicí v 1. pol. 17. stol., které jsou uloženy v Archivu Národního muzea v Praze, obsahují zápisy do gruntovnic, testamenty, majetkové přípisové z jiných panství, kupní smlouvy, zápisy o stavu sirotčích peněz. ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, F 13, 15, kart. 11, 15.

(92) Hodně materiálu k personální struktuře brandýského velkostatku podává hospodářská korespondence Kateřiny z Valdštejna. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotina*. I, II. Praha 1894, 1895. V teoretické rovině zůstává stále základní prací o úkolech jednotlivých zaměstnanců velkostatku starší práce ČERNÝ, V.: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930.

jich bylo více, ale prameny informují pouze o mlýnu v Bezpráví u Luhu, v Pelinách a o mlýnu, řečeném Michkův.⁹³

Dvorové hospodářství na brandýském velkostatku bylo z velké části zaměřeno na chov dobytka. V nepokojných dobách přinášelo jisté problémy a ztráty, neboť vojáci všech armád kradli koně a vybíjeli hovězí dobytek. I tak vynášel poměrně vysoké zisky. Koně byly chovány v Libchavách pro zámek i pro tah. Ve všech ostatních dvorech byli chováni krávy, jalovice, býci a volí. Vše pro chov, mléko, maso i hospodářskou potřebu. Prasat se chovalo o něco méně, nicméně i zde byly vepřové zabíjačky obvyklou součástí hospodářského roku. Dalším odvětvím byl chov drůbeže: slepic, krůt a krocanů (v dobové terminologii nazývaných „*indiány*“), hus, kačen. Ovce byly zastoupeny v menším množství, nežli třeba na Náměšti či v Rosicích. Jediný velký ovčín se nacházel v Kališti nedaleko Perné, kde některé zachované urbáře zmiňují i existenci poplužního dvora. Snad zde momentálně působil pouze ovčák. Mezi kalištským ovčínem a perenským dvorem existovalo určité napětí a konkurence. Ovce totiž vyžíraly trávu s takovou vervou, že perenská šafářka Dorota proti nim musela razantně bránit pastviny pro své krávy.⁹⁴

Vedle těchto dvou tradičních hospodářských činností se aktivity brandýských dvorů soustředily na pěstování lnu a konopí, tedy tzv. přediv. Šlo o produkty, typické pro podhorské oblasti východních Čech, na něž navazovala přádlácká a tkalcovská výroba. Produkce lnu a konopí, setých na polích, přináležejících k velkostatku, byla záležitostí dvorů. Šafáři a šafářky mohli také spolu s hospodářskými úředníky zasahovat do rozdělování přediv mezi podomácky pracující přádláky a tkalce, z velké části přináležející mezi Žerotínovy poddané, nejspíše pracující pod přímusem. Část příze také spřádala přímo čeládka ve dvorech. Na pěstování lnu a konopí byl navíc navázán i rozsáhlý komplex dalších vrchnostenských zařízení a podniků. Žerotínská korespondence připomíná bělidla, která se nacházela (podobně jako mlýny) podél břehu řeky. S pěstováním přediv souvisel i čilý obchod, překračující hranice panství a orientující se hlavně na okolní i vzdálenější města: Choceň, Ústí nad Orlicí, Vysoké Mýto, Li-

(93) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. I, II. Praha 1894, 1895. ANM PRAHA, BRANDÝS NAD ORLICÍ, F 13, kart. 11, fasc. 2, Testamenty. Zde k roku 1620 zmiňován Vavřinec, mlynář Michkovský. Tentýž mlynář je zaznamenán i jako věřitel v dlužní smlouvě z 5. června 1620. KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 327. Mlynářské rodiny byly zřejmě prorostlé, neboť prameny opakovaně zmiňují mlynáře Adama Michků z Pelina.

(94) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1984, především s. 13, 18, 48, 145, 235, 310. II. Praha 1895, s. 66, 322.

tomyšl, Kladsko. Zde byli také najímáni špičkoví tkalci, aby na zakázku vytvářeli exkluzivní látky, např. pro ručníky do zámecké koupelny Kateřiny z Valdštejna. Takovýto výrobek byl nad síly brandýských venkovských tkalců.⁹⁵

Dvory brandýského panství ovšem neprodukovaly pouze látky. Vyráběly se zde různé druhy mléka, másla a sýrů. Část byla určena pro vrchnostenskou tabuli a např. speciální druhy sýra byly Kateřině z Valdštejna dodávány dokonce do Vratislavi nebo Přerova. Vedle toho se i tato produkce uplatnila na trhu ve městech v okolí Brandýsa. Vrchnostenský úředník měl v popisu práce vyhledávat vhodné kupce na sýry. Někdy se mu to dařilo jen s obtížemi, nicméně nejčastěji je našel opět v Chocni a v Ústí nad Orlicí, výjimečně i v Kladsku. Podobně tomu bylo s omastkem, vyráběným z ovčího mléka.⁹⁶

Dvorové hospodářství bylo v Brandýse propojeno s hospodařením zámeckým. Projevilo se to v rozlehlých zahradách, zčásti přínaležejících k zámku, zčásti k perenskému dvoru. Ve štěpnicích rostly jabloně a peckovice. Žerotin se zmiňuje o mišeňských jablcích, o švestkách a „*karlátkách*“, o několika druzích třešní, včetně dosti vzácných. Pro potřebu vrchnostenské tabule se v interiérech v květináčích pěstovaly i některé vzácné jižní dřeviny, především mandloně. V sadech rostly lískové, červené a vlašské ořešáky. Ovoce se zpracovávalo několika způsoby. Pokud se nekonsumovalo čerstvé, rozvařovalo se do povidel a podobných „*vařenin*“. Část plodů přicházela do vrchnostenských palíren, část byla sušena v sušárnách a „*na snůře*“. Posléze byla skladována ve sklepích. Také nadprodukce ovoce byla určena k prodeji.

(95) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotina*. I. Praha 1894, s. 19, o nebezpečí pro tkalce od vojáků s. 173, o kvalitě jejich práce s. 278. II. Praha 1895, s. 9, 17, 40–42, 96, o pěstování textilních plodin, tkalcovství a plátenictví v Čechách před Bílou horou MÍKA, A.: *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*. Praha 1960, s. 35–36, 69. Také Míka uvádí jako jednu z tradičních oblastí pěstování lnu a konopi Litomyšlsko. MAINUŠ, F.: *Plátenictví na Moravě a ve Slezsku v XVII. a XVIII. století*. Ostrava 1959.

(96) Na brandýském panství bylo produkováno mléko několika druhů: kravské, ovčí, kozí. Podle kvality v různých ročních obdobích z něj byly vyráběny různé druhy mléčných produktů. Do kuchyně byla dodávána smetana. Nejčastěji se vyrábělo máslo „*putrovní*“, směřující v největší míře na vrchnostenský stůl, dále máslo „*štandličkové*“ a máslo „*zimní*“. Podobně poplužní dvory produkovaly několik druhů sýra, někdy dokonce vyráběných z kombinace kravského a ovčího mléka. Velmi oblíbeným výrobkem byly různé druhy syrečků, označovaných v dopisech Kateřiny z Valdštejna termínem „*maldřiky*“. Právě tento typ sýra nesměl nikdy chybět na žerotinském stole, a tak si jej Kateřina z Valdštejna nechala z Brandýsa posílat nejen do Vratislavi, ale později i do Přerova. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotina*. I, II. Praha 1894, 1895.

Na pěstování ovoce ve dvorech dohlížela šafářka. Při sklizni musela být plně nasazena čeládka. V zámeckých zahradách a ve štěpnících měl hlavní slovo zahradník. S obzvláštní péčí měl ošetřovat ty stromy, jejichž plody se dostávaly na vrchnostenský stůl. V době sklizně však i on musel pomáhat šafáři a šafáře.⁹⁷

Důležité, byť objemově méně zastoupené, bylo pěstování zeleniny, technických rostlin, koření, léčivých rostlin. To byla oblast, která spadala pod přímý zájem zámecké paní. Zelenina byla, podobně jako některé druhy ovoce, pěstována v zámeckých zahradách. Zahradník kupoval semena a sazenice na trhu ve městě nebo mu je posílala sama Kateřina z Valdštejna. Bylo zvykem, že si vzácnější sazenice šlechtičny mezi sebou vyměňovala spolu s recepty jídel, jež bylo z onoho druhu zeleniny možno připravit.⁹⁸ Z technických rostlin se pěstoval především mák, z něhož se lisoval olej. Z brýzy šafářka pro Kateřinu z Valdštejna získávala březovou vodu. Dále pro Žerotinku připravovala „1. vodu levendulovou, 2. balšánovou, 3. borakovou, 4. šalvějovou, 5. lípovou, 6. ermpreisovou, 7. kardýbenediktovou, 8. růžovou.“⁹⁹

Vzhledem ke klimatickým podmínkám se na panství pouze symbolicky pěstovalo víno. Před rokem 1628 bylo dodáváno do Brandýsa z Žerotínových vinic na Náměšťsku a Rosicku. O pokračování této praxe i po prodeji náměšťského panství se postaral někdejší brandýský pisarš Jan Stárek, jenž nyní působil ve službách Jana Křtitele z Verdenberga na Náměšti. Ten zajistil svolení Verdenberga i jeho nájemce Josefa Foresta, aby mohl Žerotín i nadále využívat svých bývalých vinohradů. Víno se dopravovalo do Brandýsa v sudech na vozech, zde ho určený „vinný klíčnik“ ukládal do sklepů. Někdy se ta-

(97) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 181, 212. II. Praha 1895, např. s. 41, 69, 181, 263. Kateřina z Valdštejna sama přísně dbala na to, aby bylo vše patřičně na zahradě při brandýském zámku zaseto a zasazeno, a aby byly obhospodařeny stromy. V dopisech ukazuje, že se velmi dobře vyznala v hospodaření, přesně věděla, kdy se sejí, sází a obhospodařují které rostliny. Nejnověji v obecnější rovině o zásobování šlechtických dvorů potravinami a osobách, které se na něm podílely HRDLÍČKA, J.: *Hodovní stůl a dvorská společnost*. České Budějovice, především s. 82.

(98) Sama Kateřina z Valdštejna se zmiňuje v dopisech o salátech, mrkvi, zeli a řepě. Tato zelenina byla zpravidla určena k vaření v zámecké kuchyni. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1984, s. 94. Recepty jídel, obvyklých na přelomu 16. a 17. století v poslední době vydala BERANOVÁ, M.: *Jídlo a pití na dvoře Rudolfa II*. Praha 1997.

(99) Březová voda se vařila a poté byla dodávána ve sklenicích přímo Kateřině z Valdštejna. Při skladování musely být lahve zašpuntované, aby voda „nezvětrala“. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 188, 191. II. Praha 1895, s. 39.

dy ovšem pouze překládalo a putovalo za Žerotíny dále do jejich vratslavského exilu.¹⁰⁰

* * *

V korespondenci Kateřiny z Valdštejna se nenacházejí pouze informace o zemědělské produkci. Velmi mnoho se lze dozvědět i o lidech, kteří ji měli na starosti.¹⁰¹

Nejvýznamnější místo na panství zaujímal tradičně vrchnostenský hejtman. Ten podléhal bezprostředně své vrchnosti. V dobách, kdy na dominiu probíhaly hospodářské inspekce, jakési inventury, byl navíc podřízen žerotínskému hofmistru a vrchnímu regentu Martinu Kratovi. V době, kdy měl Žerotín o práci hejtmána nějaké konkrétní pochybnosti, sem posílal na kontrolu také svého štolmistra.¹⁰²

Postavení hejtmanů a úředníků na žerotínských panstvích bylo zpravidla již hluboko před Bílou horou značně vysoké. Karel starší si do této funkce vybíral lidi osobně spolehlivé a odborně zdatné. Většinou to byli drobní šlechtici, nějak spjatí s krajem a znalí jeho společenských i hospodářských podmínek. Pokud hejtman nižším šlechticem nebyl, postaral se sám Žerotín o jeho povýšení do šlechtického stavu. Nejednou se mezi Žerotínem a jeho hejtmanem vyvinul přátelský vztah.¹⁰³

Právě tak tomu bylo v případě Václava Sudličky z Borovnice, jenž se stal přímo prototypem hejtmána. Psal se podle městečka Borovni-

(100) Podle smlouvy mezi Žerotínem a Verdenbergem mohl Žerotín přivázat na Brandýs víno ze své vinice Lauzenpelc u Kounic na jižní Moravě, který přináležel k náměštskému panství. Totéž platilo o vinohradech u Kninic a Pravlova. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 107. Také na zahradě při brandýském zámku se ovšem nacházel malý vinohrádek, který obhospodařoval zahradník. O tom také HAAS, A.: *Správa brandýského panství za třicetileté války*. Letopisy kraje a městečka Ústí nad Orlicí, 5, 1941, s. 22-27.

(101) Základní informace o jednotlivých funkcích a činnostech na velkostatku KALOUSEK, J. (ED.): *Řády selské a instrukce hospodářské*. Archiv český, 22, 1906 a 29. Praha 1913; ČERNÝ, V.: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930; VÁLKA, J.: *Hospodářská politika feudálního velkostatku*. Praha 1962.

(102) Martinu Kratovi s největší pravděpodobností podléhali jednotliví žerotínští hejtmani a úředníci i v době, kdy Krato na jejich panství nepobýval, nicméně vzhledem k nedostatku pramenů, vypovídajících o úřední hierarchii žerotínského dvora, nelze vztahy přesně definovat.

(103) Tak tomu bylo třeba v případě náměštského hejtmána Tomáše Soběhrda z Kozlova. PILNÁČEK, J.: *Staromoravští rodové*, reprint Brno 1972, s.123. Tomášův předek Tobiáš Soběhrd byl povýšen do vladyckého stavu roku 1604. Tomáš Soběhrd držel roku 1609 statek Ostrov v Brněnském kraji.

ce, ležícího asi pět kilometrů severozápadně od Brandýsa. Ve skutečnosti seděl na statečku Lhota (někdy uváděno Lhotka), nacházejícím se přímo na území brandýského panství.¹⁰⁴ S ním, jeho manželkou i příbuznou Hedvikou Pravětickou, udržovali Žerotín i jeho žena čilé kontakty. Václav Sudlička z Borovnice přežil ve funkci hejtmána brandýského panství bělohorskou krizi i období, kdy panství podlehl directorské konfiskaci.

S Václavem Sudličkou se svou věrností Žerotínovi mohl plně srovnávat Jiří Kraus Litomyšlský, který ve funkci hejtmána Sudličku nahradil. Již delší dobu byl důchodním písařem, a tak pro něj nástup do hejtmánství znamenal přirozený postup kariéry. Kraus, jak bylo uvedeno výše, se proslavil svou podporou bratrských kněží, odcházejících do exilu. Projevil ovšem i dostatek hospodářské iniciativy, takže se domohl značného jmění i pro vlastní osobu.¹⁰⁵

Jiřího Krause na počátku třicátých let vystřídal ve funkci Jan Příbek. Ten v žerotínských materiálech není nazýván hejtmánem, nýbrž „pouze“ úředníkem. V praxi se ovšem jeho pravomoci ani povinnosti nikterak nelišily.¹⁰⁶ Příbek se netěšil tak vysoké přízni vrchnosti, jako jeho předchůdci. Kateřině z Valdštejna se zdálo, že jen liknavě hledá kupce pro brandýskou produkci sýrů.¹⁰⁷ Domnívala se, že by si měl při „zapracovávání se“ počínat podstatně aktivněji. Ačkoliv jinak Karel i Kateřina ze Žerotína zachovávali vůči Příbkovi veškerou formální úctu a Kateřina např. nikdy neopomněla podle dobové zvyklosti nechat pozdravovat jeho manželku, zřejmě nikdy nezískal jejich plnou důvěru. Příbek ostatně ve vrcholné službě u Žerotínů příliš dlouho nepobyl. Když asi o půl roku později žádala jeho manželka Alžběta, rozená Předborská z Předboře, aby Kateřina z Valdštejna posoudila prominutí jeho dluhu u Karla st. ze Žerotína, setkala se

(104) Pro rozlišení různých lokalit na brandýském panství se začala označovat jako Sudličkova Lhot(k)a, zatímco druhé vesnice se někdy říkalo Lhota u Chocně.

(105) O Jiříku Krausovi ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30 (ŽD 28), fol. 167v; o Jiřímu Krausovi, Václavu Suličkovi a brandýském důchodním písaři předbělohorského období KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandýska nad Orlicí*. Praha 1886, s. 315–316, 322.

(106) Obecně je titul „*hejtman*“ a „*úředník*“ považovaný za totéž, někdy ovšem bylo hejtmánovi na větším dominiu podřízeno i několik úředníků. Podle Václava Černého jde také o jednu osobu, která byla někdy nazývána i správce, vrchní nebo ředitel. ČERNÝ, V.: *Hospodářské instrukce*. Praha 1830, s. 54–55.

(107) Kateřina z Valdštejna se domnívala, že to není způsobeno ani tak špatnou ekonomickou situací, na kterou odkazoval Příbek, ale jeho nedbanlivostí. Diskuse mezi Kateřinou z Valdštejna a Příbkem se na toto téma rozvinula vzápětí do jeho nástupu do funkce roku 1631. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 18.

pouze s negativní odpovědí s poukázáním na nedobrou finanční situaci Žerotinů.¹⁰⁸

Nejspíše ještě roku 1631 nastoupil na Brandýs nový hejtman. Byl jím rytíř Daniel Slatinský. První zmínka o něm je v dopisech Kateřiny z Valdštejna ovšem datována až 15. března 1633.¹⁰⁹ Tehdy se na něj obrátila Kateřina z Valdštejna, aby mu dala podrobné instrukce, kterák si má počínat při řízení zahradních prací. Od této chvíle se s jeho jménem setkáváme poměrně často. A to až do podzimu téhož roku, kdy Daniel Slatinský nečekaně zemřel. Poslední list od Kateřiny z Valdštejna obdržel 26. října 1633.¹¹⁰

Daniel Slatinský si nepochybně získal u Žerotinů větší respekt než jeho předchůdce. Působil navíc na Brandýse v době, kdy nastalo po velké vojenské kampani roku 1631–1632 určité uklidnění, jež s sebou neslo i znaky jisté hospodářské stabilizace. Karel st. ze Žerotína s manželkou tehdy žili ve Vratislavi a Slatinský měl za úkol uvést ekonomiku panství do takového stavu, aby opětně mohlo zásobovat tamní žerotinský dům, od něhož bylo po určitou dobu během války odříznuto.¹¹¹

Po smrti Daniela Slatinského bylo nutno rychle najít nového hejtmana, v krátké době již několikátého. Nebylo to jednoduché, neboť stále platilo císařovo nařízení, že správcem panství může být výhradně katolík, oddaný panovníkovi. Přesto se na toto místo našli kandidáti. Zájem projevovali dokonce příslušníci okolní drobné šlechty. Na počátku roku 1634 se na Kateřinu z Valdštejna obrátila Dorota Lipanská, rozená Pecingarka z Bydžína, a nabídla jí za hejtmana svého zetě. Karel st. ze Žerotína však tehdy nabídku nevyužil a raději nechal správu vykonávat důchodnímu písaři Janu Sládkovi.¹¹²

(108) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 174–175.

(109) Korespondence Kateřiny z Valdštejna z roku 1632 není zachována, proto ji neobsahuje ani edice Františka Dvorského.

(110) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 268–269. Kateřina z Valdštejna dává v tomto dopise hejtmanovi instrukce ohledně výroby másla, zpracování ovoce, předeřiva, fůr, vosku.

(111) V listopadu 1631 vpadlo do Čech saské vojsko, opírající se o politiku a válečný postup švédského krále Gustava Adolfa II. Se Sasy se do českých zemí vrátili i četní čeští emigranti v čele s Jindřichem Matyášem z Thurnu. Albrecht z Valdštejna ovšem v zimě 1631–1632 postavil nové vojsko a saské oddíly vyhnal již v květnu 1632 ze země. Poté se válka opět přenesla za hranice země a v Čechách nastalo určité uklidnění. POLIŠENSKÝ, J.: *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*. Praha 1970, s. 191–193. Podrobněji o vojenských taženích v tomto období GINDELY, A.: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*. Prag 1882, s. 255–262.

(112) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*, II, Praha 1895, s. 18–19. Nabídka se týkala manžela nejstarší dcery Pecingarky z Bydžína. Kateřina z Valdštejna

Náhrada za Slatinského se našla až po dlouhé době, počátkem roku 1636, kdy byl do funkce hejtmána uveden Zikmund Klikošovský. Ten v žerotínské službě setrval až do smrti Karla st. ze Žerotína a dokonce ještě o relativně dlouhý čas déle. Archivní prameny ho na brandýském panství připomínají ještě roku 1644.¹¹³

Zámek v Brandýse nad Orlicí ovšem ve třicátých letech 17. století obývali i další vrchnostenští zaměstnanci. Tradičně velké společenské prestiži se těšili členové kanceláře. Na brandýském panství jménem známe jen některé z nich, důchodní písaře Jana Stárka, Jiřího Krause a Jana Sládka. Častým partnerem v korespondenci Kateřiny z Valdštejna byl Tobiáš Hlaváček Kamenický, nejčastěji označovaný termínem „*lokaj*“. Kateřina z Valdštejna jej snad přivedla do Brandýsa ze svého oblíbeného statku Kamenice, přináležející k trebičskému komplexu. Hlaváček byl tedy jejím komorníkem a brandýským důvěrníkem. Kateřina mu např. svěřila za úkol, aby se po dobu návštěvy na Brandýse staral o Aničku Javornickou, dívku z jejího fraucimoru, či aby do jejích služeb získával dívky z panství. Naproti tomu dopisy, které Kateřině z Valdštejna adresoval Hlaváček, jsou naplněny obecnějšími tématy. Ve válečné době se jí svěřoval se svými obavami o osud brandýského dominia.¹¹⁴

Důchodní písař Jan Sládek byl v první polovině třicátých let jedním z nejčastějších korespondentů Kateřiny z Valdštejna. Zvláště se to týká doby, kdy byl po smrti Slatinského pověřen řízením statku. Písař měl mnoho konkrétních úkolů. Ještě za života hejtmána Slatinského zprostředkovával celou řadu hospodářských transakcí. Podílel se na vyhledávání kupců pro produkty velkostatku, dohlížel na zemědělskou výrobu na dvorech. Později se stal přímým nadřízeným šafářů a šafářek, dohlížel na přadláky a tkalce, kontroloval počty a kvitance, zámecký inventář i inventář velkostatku. Od druhé poloviny roku 1634 začala vrchnost projevovat s jeho prací nespokojenost. Kateřina z Valdštejna mu vyčítala, že ji včas neinformuje o vy-

o věci podle vlastního vyjádření promluvila s Karlem starším. Ten údajně „*ještě ničeho neustanovil*“. Prý na panství „*vojáci sami hospodaří a brzy hotovi budou*“. V každém případě poděkovala za její ochotu.

(113) ANM Praha, Brandýs nad Orlicí, F 13. kart.11, fasc. 2. 29. 9. 1636 podepsal a pečtil Zikmund Klikošovský z Klikošova jako hejtmán panství brandýského smlouvu o koupi klisen mezi Jiříkem Zedníkem ze vsi Mostku a Janem Bednářem z městečka Brandýsa. Roku 1644 byly s povolením „*urozeného a statečného rytíře, toho času hejtmána panství Brandýského nad Orlicí*“ Zikmunda Klikošovského podepsány kupní smlouvy mezi Mikulášem Novohradským a Jiříkem Roklem, resp. mezi Jakubem Švábem a obcí brandýskou.

(114) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 290–291.

konaných pracích ani o hospodářských výsledcích. Do Přerova ji údajně posílal nekvalitní či zkažené potraviny.¹¹⁵

V čele každého poplužního dvora stáli šafář a šafářka. Šafář měl na starosti mužskou čeleď a řídil jí příslušející práce, šafářka se starala o děvečky. Kateřina z Valdštejna proto korespondovala především se šafářkami, neboť ty spadaly do její pravomoci. Šafář vystupuje v jejich dopisech pouze jediný, a sice Bělina ze dvora v Sedlišti. S Bělínou a jeho ženou byla Kateřina patrně dosti spokojena. Když museli pro stáří opustit svou službu, nařídila Žerotínka hejtmanovi brandýského panství, aby nastupující šafáře zasněžil do jejich povinností. Noví zaměstnanci se nejspíše rychle naučili také využívat nabytého postavení ve svůj prospěch. Již po dvou letech byla obviněna sedlišťská a horenská šafářka, že „opět másla něco na svůj účet restirují“.¹¹⁶

Nejtěsnější kontakt s žerotínským dvorem měla samozřejmě šafářka Dorota z Perné. V rámci dominia měla zvláštní postavení a ostatní šafářky se jí ani zdaleka nerovnaly. Pro Kateřinu z Valdštejna byla „šafářkou mojí milou“. Při pobytu Žerotínky na brandýském zámku působila jako její osobní služebná. Stejně tak jí byly do péče svěřovány i Kateřininy návštěvy, např. zmiňovaná Anička Javornická nebo Bohunka ze Žerotína. Připravovala pro ně pokoje, peřiny i stravu. V době, kdy na zámku nepobývala sama vrchnost, zde býval nedostatek zámeckého služebnictva. Jinak měla šafářka dosti povinností na svém poplužním dvoře. Starala se o zasetí, sklizeň i zpracování přediva, o rozdělování příze mezi tkalce, o krmení a pastvu, o výrobu „lékařství“ pro vrchnost, o výrobu medu, o posílání fůr s potravinami a jiným zbožím do Vratislavi nebo na Přerov. Spolu se zahradníkem organizovala sklizeň ovoce a spolu s ovčákem se starala o pastvu. Dohlížela na výrobu mléka i sýrů. Chodila na trh nakupovat zemědělské i řemeslné výrobky. Měla přímý písemný kontakt se svou vrchností, další instrukce přijímala ústně prostřednictvím poslu.¹¹⁷

(115) Kateřina z Valdštejna volila ve 30. letech vůči svým podřízeným na brandýském panství obecněji poněkud kritičtější, popř. alespoň diferencovanější postoj. Je to patrné z tónu, který používá vůči šafářům, šafářkám, děvečkám, ovčákům, či zahradníkům.

(116) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 90, 268. Charakteristika činnosti šafářů a šafářek ČERNÝ, V.: *Hospodářské instrukce*. Praha 1930, s. 101–102. Šafář dohlížel na mužskou čeleď na dvorech, šafářka na ženskou. Šafář pečoval o dvorská stavení, hospodářské nářadí, vyhotovoval hospodářský plán, dohlížel na polní práce a roboty. Šafářka měla na starosti poklizení dobytka, dbala na zahradníka, zadávala práce děvečkám. Na některých velkých dominiích byla zvláštní funkce hofmistryně, na brandýském panství ji vlastně vykonávala perenská šafářka Dorota.

(117) Šafářka Dorota podávala Kateřině z Valdštejna o své práci pravidelné zprávy.

Ani výsadní postavení Doroty neznamenalalo, že by s její prací byla Kateřina ze Žerotína vždy naprosto spokojena. Jednou ji napomíná, že pomalu sklízí ovoce, jindy ji kritizuje za váhavost při vybírání plátna od tkalců.¹¹⁸

Ostatní šafáři a šafářky komunikovali s vrchností prostřednictvím úředníka, písaře nebo Doroty. Do zorného pole vrchnosti se dostávali především, nebylo-li něco v jejich práci v pořádku. V několika případech bylo dokonce přistoupeno k výměně šafářů. V dubnu roku 1631 se Kateřina z Valdštejna domnívala, že šafářky v Libchavách a v Horkách „*dosti málo zimního másla nadělaly*“ a že vykázaná produkce neodpovídá rejstříkům, které vypracoval hofmistr Martin Krato. Obě ženy byly označeny za „*nedbalkyně*“. V případě libchavské šafářky dospěla vrchnost k přesvědčení, že „*hrubě ve všem voře*“, pročež byla propuštěna ze služby. V říjnu 1633 se totéž opakovalo v Horkách a v Sedliši.¹¹⁹

Kritický pohled Kateřiny z Valdštejna náležel i zahradníkovi a ovčákovi. Zahradník obhospodařoval květinovou, ovocnou a zeleninovou zahradu, rozprostírající se u zámku, včetně starosti o léčivé rostliny a koření pro Žerotiny. Někdy se Kateřině zdálo, že by mohl být pilnější, jindy že se příliš obrací na vrchnost a projevuje málo vlastní iniciativy. Podobně tomu bylo v případě ovčáka z Kaliště. Ovčák své stádo krmil, stříhal, dojl. Nadojené mléko odevzdával do perenského dvora. Kateřina z Valdštejna musela několikrát osobně dohlédnout, aby byl odevzdáván od patrně nevelkého stáda dostatek produktů. Naznačuje, že je ovčák málo přičinlivý a že stádo je ekonomicky nevýhodné. Ovčí produkty by údajně bylo výhodnější nakupovat.¹²⁰

Vedle toho se samozřejmě musela soustředit na péči o ženskou čeleď ve dvoře i při zámku. Pokud si to Kateřina z Valdštejna přála, vytypovávala pro ni i pro její přítelkyně děvčata do služby.

(118) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 96, 225. V dopise z 20. května 1620 Kateřina z Valdštejna vyčítá šafářce, že ji neposílá včas sýrové maldřiky a že se vymlouvá, že je sýr ještě příliš měkký. V dopise ze 17. ledna zase projevuje nelibost, že ne dosti iniciativně vybírá od předládků přízi. HRDLIČKA, J.: *Hodovní stůl a dvorská společnost*. České Budějovice, s. 198.

(119) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 47, 268–269.

(120) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II, Praha 1895, s. 303. „PS: Nic nevím, dojí-li ovčák ovce, či ne, neb jak se při tom chová i strany jiného hospodářství, jak se děje, pročež mi širší zprávu o všem čtiň.“ Problémy se zaměstnanci ovšem v dané době ani zdaleka nepřesahovaly běžný stav. Dobová mentalita, která upravovala vztah mezi vrchností a poddanými totiž na jedné straně vnímala, že sedlák i čeledin jsou „*milým a věrným poddaným*“, který ke své vrchnosti zaujímá synovský postoj, na druhé straně je ale synem notně vychytralým, jehož hlavním zájmem je zneužívat lásku svého rodiče ve svůj prospěch, a proto vyžaduje přísnou kontrolu. Zásadní mo-

Na velkostatku měli nezastupitelné postavení i klíčníci a klíčnice, dohlížející na sklady. Jejich funkce nepatřila k nejprestižnějším, měli ale velkou hmotnou zodpovědnost. V Brandýse působili klíčník Toufar a klíčnice Toufarka. Klíčník je často oslovován, aby vyjmul ze svého skladu nějaký druh potravin (mandle, ořechy) a dodal je vrchnosti.¹²¹ Žerotinové ho ovšem využívali i k jiným službám. Klíčník někdy vystupoval jako posel, a to dokonce i při svých soukromých cestách. Klíčnice zase musela spolu se šafářkou pomáhat při stříhání ovcí.¹²²

Panství Brandýs nad Orlicí bylo pevně začleněno do struktury žerotinských držav. Komunikace mezi jednotlivými panstvími byla organizována podle jednoduchého modelu: Na vrcholu pyramidy se nacházelo místo, kde byla momentální rezidence vrchnostenského dvora, resp. kde právě Karel st. ze Žerotína pobýval. Sem směřovaly vozy s potravinami, zemědělskými produkty i s penězi.

Kontrolu a komunikaci se všemi državami zajišťoval především hofmistr a vrchní regent Martin Krato, pobývajících za normálních okolností v Přerově. Objížděl jednotlivá panství a prováděl zde jménem vrchnosti hospodářské i jiné kontroly. Jedna z jeho cest probíhala v říjnu 1635, kdy Krato dorazil do Brandýsa z Třebíče „*k přitímání počtův*“. Písař Sládek byl o jeho příjezdu předem informován. Po dobu pobytu na Brandýse se měl podržovat jeho rozkazům a měl se starat o jeho pohodlí. Úkolem Krata bylo doručit Žerotinovi peníze, utřžené na brandýském panství za prodej produktů velkostatku.¹²³

Peníze ovšem obvykle vozili poslové, někdy dokonce i formané s vozy. V nebezpečných dobách byli posíláni poslové zvláštní, nejednou vybavení i vojenským doprovodem. Dva z poslů, posílání na Brandýs nejčastěji, dokonce vystupují z anonymity: Burian a Vašek Němcův. Oba dva vozili mimo peněz i velké množství produktů a věcí, které Žerotinové nezbytně potřebovali.¹²⁴ Brandýské panství přitom mnohdy

menty vztahu vrchnost – poddaný vystihl už PEKAŘ, J.: *Kniha o Kostí*. 2. vyd. Praha 1935, s. 106–129.

(121) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 102.

(122) Klíčník Toufar při své cestě za příbuznými do Sobotiště v červenci 1634 byl vyzván, aby podle příkazu šafářky naložil fúru a přizpůsobil trasu své cesty tak, aby ji mohl dovézt na předem určené místo. Tam měl navíc sjednat fúru další. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 128.

(123) O Martinu Kratovi se některé žerotinské prameny po roce 1628 vyjadřují jako o úředníku na Přerově. ZA OPAVA, PRAC. OLMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 153–156.

(124) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 346. Dne 8. prosince 1635 poslal Jan Sládek z Brandýsa do Přerova jalovcovou vodu a olej pro Karla st. ze Žerotína.

sloužilo jako mezistanice. Při transportu peněz, které platil Kateřině z Valdštejna z třebičského panství její synovec Rudolf, byly dodávány nejprve na Brandýs a teprve následovně dále do Vratislavi.¹²⁵

Spojení mezi Brandýsem a Vratislaví bylo nejintenzivnější, když se Žerotínové roku 1629 do Vratislavi přestěhovali a když bylo potřeba z Brandýsa převést jejich veškerý inventář, svážený z moravských zámek. Obzvláště v letech 1630–1632 mezi Brandýsem a Vratislaví pendlovaly vozy, naložené zemědělskými produkty i jiným zbožím. Některé z nich pokračovaly dále do Lešna či do Olavy do spíží a do knihoven Jednoty bratrské.¹²⁶ Žerotínova kancelář v Brandýse se měla postarat o řádné zapsání zboží i hotovosti do speciálně zřízených register. Karel st. ze Žerotína se tak snažil předcházet případům, kdy ho zaměstnanci buď přímo okrádali, nebo se alespoň snažili odkládat různé platby.¹²⁷

* * *

Po odprodeji svých moravských statků Karel st. ze Žerotína potřeboval co nejvíce stabilizovat hospodářský i sociální systém brandýského panství. Hospodářské a správní reformy k tomu nestačily. Ty se ve shodě s žerotínskou tradicí omezily na zpřísnění dohledu nad hospodářskými strukturami, nestaly se hlubokou reformou ve „verdenberském stylu“. Žerotín již roku 1624 v jednáních s císařem a s Liechtensteinem usiloval o přesné vymezení svých práv a povinností. Druhé kolo těchto jednání se uskutečnilo kolem roku 1628 v souvislosti se změnou právních poměrů v českých zemích. Žerotín tehdy poukázal na dvě právní skutečnosti: Na počátku dvacátých let 17. století došlo k restituci panství jeho osobě; zásahem do zemských desek a do sněmovních knih ze strany císaře byly od samého počátku zneplatněny veškeré legislativní i majetkoprávní akty stavovského direktoria. Žerotín na to konto požádal o odpuštění kontribuce. Argumentoval tím, že v předchozím období nemohl svým majetkem volně nakládat a vykonávat vrchnostenská práva.¹²⁸

(125) FIŠER, R. – NOVÁČKOVÁ, E. – UHLÍŘ, J.: *Dějiny města Třebíče*. Brno 1977, s. 129. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, s. 201, 220.

(126) KNOZ, T.: *Žerotín a Komenský – mecenáš a učenc*. In: KNOZ, T. (ED.): *J. A. Komenský a kultura jeho doby*. Brno 1992, s. 45–47.

(127) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 23–24. Zřejmě se ztrácely potraviny a zboží ze skladů přímo na Brandýse. Vedle toho je patrné, že Kateřina z Valdštejna měla také podezření, že ji okrádají poslové a formani při vožení fůr.

(128) SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 66, Dopis Žerotína Liechten-

Karel st. ze Žerotína se obrátil na císaře v listopadu 1629 poté, co jednal s nejvyšším mincmistrem království českého Štěpánem Beníkem z Petersdorfu, který mu údajně snížení kontribuce přislíbil. Částka, o níž Karlu st. ze Žerotína šlo, činila 2.425 zlatých. Zdůrazňoval, že zamýšlí nahradit škody „*zcela zruinovaným poddaným*“. Odvolával se také na výrok císařské konfiskační komise v čele s (mezitím zemřelým) Karlem z Liechtensteina, Albrechtem z Valdštejna a Jáchymem Slavatou z Chlumu, kteří měli údajně vzít v úvahu Žerotínovu věrnost panovníkovi během povstání, jakož o poškození dominia ve sporných letech.¹²⁹

Jednání pokračovalo až do konce roku 1630. V jeho první fázi Ferdinand II. ani jeho úředníci nejspíše na Žerotínovu žádost příliš aktivně nereagovali. Karel starší proto napsal 6. března další dopis, v němž se na svůj původní list z 22. listopadu předchozího roku odvolal. Znovu uvedl tytéž argumenty, navíc se opřel o některé císařské rezoluce, postihující podobné záležitosti. Poukázal na názor císařského finančníka Jana de Witte, s nímž byl v dané době prostřednictvím Valdštejna v osobním kontaktu. Císař byl informován o některých dalších finančních aspektech, souvisejících s jeho inkolátem v obou zemích české koruny a byl požádán, aby byly vydány mincmistru Beníkovi náležité rozkazy. Jinak by mohlo na brandýském panství dojít k ekonomickému kolapsu.¹³⁰ Na jaře a v létě 1630 si vyměnil císař se svými úředníky v Českém království několik dopisů na téma „brandýské panství“. Ukazuje se, že Ferdinand II. stále projevoval vůči Karlu st. ze Žerotína značnou vděčnost za jeho postoje během povstání a že se mu v mnoha ohledech snažil vycházet vstříc.¹³¹

steinovi z 31. 8. 1624, fol. 1-2, č. 21, Dopis Žerotína Ferdinandovi II. z 22. 11. 1629, fol. 14-15.

[129] SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, Dopis Žerotína Ferdinandovi II. z 22. 11. 1629, fol. 14-15. „... *Allernädigster Kayser undt Herrn, Eurer Kay. May. kan in allerunder thätigsten gehorsamb ich nicht Umbgehen zu behelligen, wie da kurz Verwihener Zeit Eurer Kay. May. Rath undt Obr. Münzmeister in Königreich Böhheimb Stephan Benigk von Petersdorf mir eine abreittung zugesagt...*“ Štěpán Beník z Petersdorfu přináležel do rytířské rodiny německého původu. Roku 1621 zakoupil Jiří Benedikt Beník z Petersdorfu statek Horky na Jablonecku, statek Cetno u Mladé Boleslavi, Cvrčovice u Brandýsa nad Labem, Dehtáry u Počernic, Řepin na Mělnicku. Byl pisařem berního úřadu. Jeho bratr Jan Štěpán (v Žerotínově dopise pouze jako Štěpán) držel statek Čenovice u Vlašimi a statek Jezero u Benešova. TEIGE, J.: *Beníkové z Petersdorfu*. In: *Ottův slovník naučný*. III. díl, Praha 1890, s. 759-780; HALADA, J.: *Lexikon české šlechty*. III. Praha 1994, s. 13-14.

[130] SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, fol. 16-17, fol. 33.

[131] SÚA PRAHA, STARÁ MANIPULACE, Z 22, Žerotínové, č. 21, fol. 13, 16-17, 31-32, 33-34.

V podstatě současně se Karel st. ze Žerotína pokusil sanovat brandýské panství ještě jedním způsobem. V létě roku 1629 projevil zájem o přikoupení statku Lhotka (dnes Sudličkova Lhota) a o jeho připojení k brandýskému panství. Statek po smrti někdejšího brandýského vrchnostenského hejtmána držela Hedvika Pravětická. Žerotín se tak pokoušel posílit hodnotu brandýského panství, zároveň měl příležitost pomoci své dlouholeté sousedce a přímé příbuzné věrného služebníka. Dne 2. července 1629 poslal Karel st. ze Žerotína supliku císaři Ferdinandu II. Oznamoval mu, že statek Lhotka je po úmrtí Václava Sudličky na prodej. Žerotín by tento statek rád připojil ke svému panství. V budoucnu by chtěl celý komplex buď prodat, nebo si jej ponechat, pokud by mu císař poskytl výjimku z protireformačních dekretů.¹³²

Karel st. ze Žerotína poměrně dlouho nevěděl, jak u vídeňského dvora se svou žádostí pochodil.¹³³ Přesto posléze navázal přímý korespondenční styk s Hedvikou Pravětickou i s krajským hejtmánem Ottou z Oppersdorfu. Vzhledem ke skutečnosti, že Oppersdorfa informoval o panovnickové povolení statek Lhotka přikoupit, snad mu mezitím Ferdinandova odpověď přišla.¹³⁴ V dopisech s Hedvikou Pravětickou vysvětloval komplikovanost jednání, závislých nejen na postoji panovníka a jeho úřadů, nýbrž také na vlastní nemoci a nejasnostech ohledně držby samotného brandýského panství. Z pozdějších dopisů Hedviky Pravětické Kateřině z Valdštejna vyplývá, že ještě na přelomu let 1633 a 1634 stále žila ve Lhotce a opakovaně žádala Žerotíny o poskytnutí azylu v Brandýse. Zatím se tedy neuskutečnil její odjezd ze země, k němuž se po vydání Obnoveného zřízení zemského na podzim 1629 chystala.¹³⁵

(132) Jedině císař mohl dát Žerotínovi povolení ke koupi statku Lhotka a tím i zvětšení brandýského dominia. Karel st. ze Žerotína proto panovníka v suplice požádal, aby vydal českým císařským úředníkům instrukci k vydání náležitého právního aktu. ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 193v-194.

(133) Z pramenů není patrné, jestli císař na Žerotínovu suplikaci reagoval. Necelé dva týdny na to Karel st. ze Žerotína napsal svému příbuznému Kašparu Melicharovi, že neví, co se mu ve Vídni podařilo vyřídit. Nedostal zatím žádnou odpověď, doufá však, že alespoň něčeho dosáhne. ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), Dopis Karla st. ze Žerotína Kašparu Melicharu ze Žerotína, fol. 195.

(134) Nejednalo-li se ovšem o nějaký Žerotínův taktický tah. Žerotín uvedl u dcery Václava Sudličky Hedviky příjmení de Carlone. V dostupných pramenech se častěji setkáváme s příjmením po manželu, tj. Pravětická. Později se provdala za Scholze z Heidesdorfu. ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 204v. ŠIMEK, T. (ED.): *Hrady, zámky a tvrze. Východní Čechy*. Praha 1989, s. 473.

(135) Dne 11. března 1634 poslala dopis, nadepsaný „*Hedvice Pravětické, rozené Sudličko-*

Složitost jednání o koupi Sudličkovy Lhoty násobila ztráta některých důležitých dokumentů z pozůstalosti Žerotínovy matky Mariany z Boskovic, které měly být při uzavírání smlouvy předloženy.¹³⁶ Vedle toho se Hedvika Pravětická dostávala do stále ostřejších sporů s tehdejším brandýským hejtmánem Jiřím Krausem. Žerotín Hedvice povolil, aby na určitou dobu bydlela na brandýském zámku. Kraus patrně s takovým řešením nesouhlasil. Lze tak soudit ze Žerotínovy narážky, podle níž brandýský zámek zatím zůstává pod Krausovou správou. Chce-li Hedvika zabránit dalším rozmiškám, má se raději uchýlit pod střechu bratrského sboru.¹³⁷

Ze žerotínských archiválií jasný výsledek jednání o koupi Lhotky nevyplývá. Sudličkovu Lhotu sice později opravdu nacházíme mezi obcemi brandýského panství, podle některých autorů mělo ovšem k připojení dojít až po polovině 17. století.¹³⁸ Tuto tezi podporuje i skutečnost, že ještě v letech 1633 a 1634 pobývala Hedvika Pravětická na Lhotce a že v tuto chvíli obnovila jednání o eventuálním přestěhování do Brandýsa. Snad s ohledem na to, že Kraus již nebyl ve funkci hejtmána. Své žádosti tentokrát zdůvodňovala obavami z vojsk, procházejících krajem. Nedisциплиnovaní žoldnéři by pro ni vzhledem ke smrti manžela mohli znamenat osobní nebezpečí. Karel starší ji ovšem tehdy vzkázal, že na tvrzi ve Lhotce je nepochybně bezpečněji, nežli na zámku v Brandýse, který se může stát objektem plundrování.¹³⁹

* * *

Hedvika Pravětická nebyla zdaleka jedinou osobou na Brandýsku, kterou uváděla v hrůzu tažení armád a řádění vojáků. Právě „hrůzy války“ jsou dalším frekventovaným tématem nejrůznějších archivních materiálů.

Kraj mezi Chocní a Ústím nad Orlicí byl válkou výrazně postižen již v první etapě války, v letech 1621 a 1622. V únoru 1622 Žerotína požádal Albrecht z Valdštejna, aby mohl na jeho panství zřídit kvar-

vě“. Používá v něm velmi zdvořilý tón. Vyplývá z něj, že Hedvika žádala o azyl na Brandýse nejen sama, nýbrž také prostřednictvím svého švagra Albrechta Odkolka. Karel st. ze Žerotína i jeho manželka však žádost Hedviky Pravětické i přesto zdvořile odmítli. DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny z Žerotína*. I. Praha 1894, s. 218. II. Praha 1895, s. 46.

(136) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 228v.

(137) ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 30, (ŽD 28), fol. 231v.

(138) ŠIMEK, T. (ED.): *Hrady, zámky a tvrze. Východní Čechy*. Praha 1989, s. 473. Mélo se tak stát roku 1654. Lhotu měl odprodat Albrecht Odkolek z Újezdce Janu Fridrichu z Trautmannsdorfu.

(139) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny z Žerotína*. II. Praha 1895, s. 46.

týry pro své vojáky. Koncem téhož roku dokonce mezi oběma příbuznými proběhlo jednání o verbování vojska na brandýském teritoriu.¹⁴⁰ Karel st. ze Žerotína se přitom snažil dominium uchránit před pohromami, takže ještě v březnu jednal s jedním z vojenských velitelů, hrabětem Torquatem, o udělení „*salvy guardte*“.¹⁴¹ Brandýské panství bylo pustošeno vojáky všech možných armád po celá dvacátá léta. Žerotín se čas od času obracel na Albrechta z Valdštejna, od nějž očekával účinnou pomoc.¹⁴²

K další válečné kampani došlo roku 1631. Kateřina z Valdštejna tehdy v dopise Johanně Emilii z Valdštejna do Třebíče uvedla jako jeden z důvodů odchodu do Slezska právě válečné nebezpečí.¹⁴³ Ze stejného důvodu chtěli opustit Brandýs také někteří žerotínští úředníci a zaměstnanci; alespoň takovou informaci jejich pán v prosinci 1631 dostal a ověřoval ji u svého hejtmána. Prý se již vzhledem k rozmáhajícím se „*pokřikům*“ rozprchávají zaměstnanci také z okolních panství. Kateřina z Valdštejna ovšem své vlastní lidi v zastoupení manžela přísně zavázala, „*aby zůstali na svém místě*“. Proti nebezpečí je mají ochránit právní záruky a privilegia, jimiž je brandýský statek obdařen.¹⁴⁴ Žerotín i jeho žena si byli v daném okamžiku nepochybně dobře vědomi, že by útěk zaměstnanců znamenal ponechání statku na pospas vojákům, ale také zhroucení hospodářského systému. I tak bylo ještě v samém závěru roku 1631 dominium postiženo rozsáhlou vlnou drancování a Kateřina v korespondenci s Tobiášem Hlaváčkem musela reagovat na jeho zprávy o ubližování poddaným. Žerotínka nakonec obvinila vlastního hejtmána, který údajně nejen že poddané nechránil, ale ještě zavalil příčinu k vojenským útokům.¹⁴⁵

[140] ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 29, (ŽD 34), fol. 36. O řádění vojáků na brandýském panství obecně HAAS, A.: *Vojáci na brandýském panství v letech 1632–1633*. Letopisy kraje a městečka Ústí nad Orlicí, 2, 1938, s. 35–39.

[141] ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 29, (ŽD 34), fol. 32.

[142] Stalo se tak např. 2. 3. 1623. ZA OPAVA, PRAC. OLOMOUC, RODINNÝ ARCHIV ŽEROTÍNŮ, kn. 29, (ŽD 34), fol. 37.

[143] DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny z Žerotína*. I. Praha 1894, s. 130. Johanna Emilie z Valdštejna byla manželkou Adama ml. z Valdštejna. S Kateřinou z Valdštejna byla v čilém korespondenčním styku.

[144] DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny z Žerotína*. I. Praha 1894, s. 156. „... není to nic divného, poněvadž sem dáleji dosahají, ouředníci okolní taky jako na trní sedí a ujžděti chtějí, vy však že oumysl máte na svém místě zůstávati, to se vám nemůže na zlé vykládati, nýbrž taky vaše povinnost sama to s sebou přináší, což vám ode pána mýho, jemůž ste se službou zavázali, svěřino jest, abyšte to opatrovali a v tom pilně hospodařili, což taky, nadějí se, že budete činiti ...“

[145] DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny z Žerotína*. I. Praha 1894, s. 161.

Na počátku třicátých let 17. století znamenal razantní nástup Švédska změny v průběhu třicetileté války. K Brandýsu nad Orlicí opět přiblížil váleční armády Valdštejnův ústup do Slezska po neúspěšné bitvě u Lützenu. Ještě větší význam měly peripetie Valdštejnovy vojenské i politické kariéry v souvislosti s ukončením jeho prvního generalátu a pozdějším zavražděním v Chebu. Tím skončila možnost Karla st. ze Žerotína využívat v dobách ohrožení k ochraně svých statků vlivu vysoce postaveného švagra.¹⁴⁶

Roku 1632 vojáci na brandýském panství v Horkách znovu rabovali. Kradli koně, chované na dvorech. Kateřina z Valdštejna i tentokrát obvinila správu velkostatku: koně měli být ze dvora včas odvedeni a ukryti. V zimě 1632–1633 se vojsko uložilo k přezimování přímo v Brandýse, jak o tom již dříve smlouval Valdštejn. V polovině února na statku „*ložírovala*“ kompanie vojáků a další byli očekáváni ze Slezska. O jejich živobytí se musel starat vrchnostenský písař. Vojáci se přirozeně ani zdaleka nespokojovali pouze s tím, co jim bylo přiděleno. „*Nejen chudí poddani, ale i my tady trpěti a k nemalý škodě přivedeni bejtí musíme*“, psala Kateřina z Valdštejna. Doufala ovšem, že když vojenští velitelé v Brandýse spatří, jak je panství hospodářsky devastováno, sami dají rozkaz k převedení svých jednotek do lépe zachovaných oblastí. Kromě toho vrchnost uvažovala o přijetí knížecí „*salvy guardie*“.¹⁴⁷

V zimě roku 1633–1634 se situace z počátku předchozího roku opakovala. Vojáci kradli brandýským tkalcům látku ze stavů.¹⁴⁸ Vojsko zde pobývalo po celou zimu, až do května 1634. Ještě po mnoho měsíců pak panství ohrožovali vojenští zběhové. Žerotínové výrazně omezili jakýkoliv obchod, směřující do Brandýsa, cennosti dokonce poručili zakopat. Bezpečno totiž nebylo ani na samotném brandýském zámku.¹⁴⁹

(146) GINDELY, A.: *Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*. Prag 1882, s. 217–276; POLIŠENSKÝ, J.: *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*. Praha 1970, s. 191–213; BURCKHARDT, J.: *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt/M 1992.

(147) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. I. Praha 1894, dopis Kateřiny z Valdštejna brandýskému hejtmanovi ze 17. 2. 1631, s. 172–174, dopis Kateřiny z Valdštejna Tobiáši Hlaváčkovi, s. 190–191.

(148) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, dopis Kateřiny z Valdštejna písaři Janovi ze 17. 1. 1634, s. 9. „... *ale když oznamuješ, že to pro ten lid vojenskej a jejich se ustavičný sem i tam vlečení a loupení jak bezpečně učiníti nevíš, tak aby jim to na stavích pobráno nebylo ...*“

(149) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy paní Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 19. V dopise písaři Janovi z 3. února 1634 Kateřina z Valdštejna píše o obavách brandýských, že vojáci napadnou a vyrabují samotný žerotínský zámek.

Ležení vojska mělo několikery negativní vliv na ekonomiku brandýského statku. Znemožňovalo komunikaci mezi jednotlivými celky. V květnu 1634 nebylo možno volně dopravovat zboží ani peníze, a to ani do Vratislavi, ani do Přerova. „*Vojáci hospodařili ve dvorech*“, začali vybíjet dobytek a odvádět ho pryč. Vrchnostenští zaměstnanci byli nabádáni, aby vojákům nezlehčovali drancování tím, že by před nimi prováděli nejrůznější hospodářské úkony. Nemají jim však zbytečně ustupovat.¹⁵⁰ Skutečnost, že vojáci zintenzivnili drancování statku, byla předzvěstí jejich odchodu. Ve chvíli, kdy věděli, že nadále nebudou čerpat ze zásob dominia, se rozhodli totálně ho vyjít. Rozkaz k odchodu byl pak skutečně vydán 11. května 1634.¹⁵¹

* * *

V polovině třicátých let 17. století byla Pražským mírem ukončena jedna z výrazných vojenských kampaní třicetileté války. Na očekávanou stabilizaci si brandýské panství ovšem muselo ještě počkat. Dne 9. října 1636 Karel st. ze Žerotína zemřel a po skončení smutečních slavností bylo nutno rozhodnout o dalších osudech panství, už vzhledem k věku pozůstalé vdovy, Kateřiny z Valdštejna. Jednání o následnictví bylo proto na brandýském panství opět poněkud komplikované.

František Kadlčík ve své knize o dějinách Brandýsa nad Orlicí z roku 1886 ve výtahu přetiskl testament Karla st. ze Žerotína. Podle něj se staly univerzálními dědičkami jeho majetku manželka Kateřina z Valdštejna a dcera Bohunka ze Žerotína. Bohunka však zemřela ještě půl roku před svým otcem, Kateřina z Valdštejna jej následovala přibližně za půl roku. V takovém případě mělo brandýské panství podle testamentu připadnout Žerotínovu vnukovi, synu Bohunky ze Žerotína z prvního manželství, Karlu Bruntálskému z Vrbna. Bruntálští zanedlouho postoupili statek Marii Zárubové z Hustiřan, aby splatili její pohledávku na 10.300 zl. rýnských ze Žerotínovy pozůstalosti. Jednání se protahovala, a tak Zárubovna, jež byla manželkou Žerotínova vzdáleného příbuzného Čenka z Lipé, mohla převzít

(150) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 85. K problematice drancování během třicetileté války, jeho sociálních a kulturních aspektech LANGER, H.: *Hortus bellicus. Der Dreißigjährige Krieg. Eine Kulturgeschichte*. Leipzig 1978.

(151) DVORSKÝ, F. (ED.): *Listy pani Kateřiny ze Žerotína*. II. Praha 1895, s. 108–109. „*Bůh rač před tím zachovati a vás všechny na další čas opatrovati*“, píše Kateřina z Valdštejna v dopise pisaři Janovi z 12. června 1634, když je informována o reálném nebezpečí přepadení Brandýsa vojskem.

správu dominia až roku 1644. Protože pobývala v exilu, měla možnost statek spravovat jen nepřímo, prostřednictvím úředníků. K relativnímu majetkoprávnímu a hospodářskému uklidnění na panství došlo až po roce 1652, kdy se dostalo do majetku Jana Fridricha z Trautmannsdorfu. To už ale jeho jižní enkláva byla součástí litomyšlského dominia.¹⁵²

[152] KADLČÍK, F.: *Děje i paměti Brandejsa nad Orlicí*. Praha 1886, s. 123-138.

